گلدستۂ دانش

تالیف کردۂ

جناب ادیب اریب فاضل لبیب مولانا الحاج مولوی محمد محی الدین جعفری

نور اللہ مرقدہ

سابق فارسی پروفیسر میور سنٹرل کالج الہ آباد

باہتمام سید عبد الواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی واقع الہ آباد مطبوع گردید

 قیمت فی جلد ۱۰/ار

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

باب اوّل در عدل

حکایت (۱) بدانکه نظام جہان و نسق زمان بعدل حکام منوط است وثمرۂ عدل معموری لشکر و کشور مربوط - و بزرگان گفته اند - کہ رعیت خزانۂ شاہ اند چوں خزانہ خالی شود شاہ محتاج گردد - مثنوی

دانا آنکہ ز عقل آگاہ است — کہ رعیت خزانۂ شاہ ست
چوں خزانہ بمال معمور ست — لشکر شہر یار منصور ست

ہر گاہ کہ حاکم رنج خویشتن برائے راحت رعایا تواند گزید دلیل ضبط مملکت و حفظ رعیت باشد و الّا برعکس آن قطعہ

گرگ نیارد کہ بر و گوسفند — شفقت چوپان چو بود بر گلہ
ورنہ بود گرگ چہ حاجت بود — خود گلہ را ہست ز چوپان گلہ

حکایت (۲) آوردہ اند کہ نعمان بن منذر ملکے بود در عرب قریب العہد باسلام پیش از منصب حکومت متنعم بودے و جامہائے نفیس پوشیدے

و پهلو جز در زیر ننهادے۔ چوں حکومت یافت جامهٔ پشمین پوشید و دیگر در تنعم نکوشید که اَلآنَ حُرِّمَتْ عَلَیَّ اللَّذَّاتُ۔ قطعه

حاکمے کو علَمِ حکم افراشت ترکِ آسائشِ خود باید کرد

هر کرا پاسِ جهاں باید داشت خواب در دیدهٔ او چوں آید

حکایت ۔ همے آورده اند که یکے از ملوک روزگار وقت شکار میرفت بدریچه رسید۔ درویشے بیروں آمد و عنانِ اسپ شاه بگرفت و رخِ نیاز بر خاک مالید که در پائے پیلِ ظلم افتاده ام یا بساطِ عدل درنورد یا دادِ پیادهٔ مظلوم از ظالمِ فرزین رفتار بستاں که بعتابِ عقابِ جانوردارِ تو گرفتارم۔ شاه بفرمود تا جانوردار را حاضر آوردند تفحص فرمود حق بطرفِ متظلم بود دادِ وے بداد و انصافِ وے بستاند۔ بعد از وفاتِ شاه بزرگے او را بخواب دید که در سرائے بهشت میخرامید و میگفت بسبب یک ساعت عدل گناهِ پنجاه ساله عفو کردند۔

قطعه

بدانکه هشت گروه اند زیرِ سایهٔ عرش بحکمِ نصِ پیمبر یکے شهِ عادل

دوم جوانِ نکو اعتقادِ پاک هنر دگر دو یارِ موافق بکارِ دیں یکدل

دگر کسے که بخشمِ خدا انبو یاد کند سحابِ دیدهٔ او در زماں شود سائل

دگر کسے که نمازِ فریضه بگزارد دلش بوقتِ نمازِ دگر بود مائل

دگر کسے که بگردِ زناں نگردد چوں درآید از درِ او ماهروے مهرگسل

دگر کسے کہ زکاتے دہد مسکینان — بدان مشابہ کہ باشند خلق از دو غافل

حکایت ۔ ۳ ۔ منظومہ

آن شنیدستی کہ مرد داد خواہ — گفت روزے با وزیر بادشاہ
کائے وزیر افتاد کار مشکلم — برکشا این قفل دشوار از دلم
گفت کارے دارم اکنون باز گرد — تا شوم فارغ ز کار اے نیک مرد
مستمندش گفت کائے با کار و بار — وقت بیکاری مرا با تو چہ کار
شغل من با تو ز مشغولی تست — گر نداری شغل معزولی تست
کار مسکینان بساز اے کارساز — تا بسازد جملہ کارت کارساز

حکایت ۔ ۴ ۔ طائفہ بزازان بہیئت دانشمندان نزدیک سلطان

مظفر الدین کرمانی در آمد ۔ با دراعہ ہا چون عرصۂ حرص فراخ و دستارہا چون میدان آز دراز ۔ سلطان از حسن اعتقاد در حق ایشان تعظیمے لواجبی بجا آورد ۔ چون بنظر شریف دید کہ معنی موافق صورت نیست و ہیئت مطابق سیرت نے در فکر افتاد ۔

شعر

عالم ناخواندہ چو تفسیر و روایت گوید — راست آنست کہ بر سبلت خود مے خندد

یکے از زرادر ناصیۂ سلطان اثر تغیر بدید و گفت ۔ این جماعت را اگر اشارت رود سیاست کنند ۔ ملک فرمود کہ ایشان برائے امان بدین

هیئت آمده اند - نیکو نباشد که ایشان را عذاب کنم - اما هر کسے را
لباسے مقرر فرمائید تا صورت مطابق معنی باشد - قطعه

برخر لاشہ کسے زین مرصع ننهند　　بنہد بر سر و سے مروم عاقل پالان
هر کسے لائق کارے و لباسے گیرند　　خرقه درویش و قبا رند و کلیم ابدالان

حکایت - ۴ - شیخ شهاب الدین سهروردی را با تمغاچی ندیم سلطان
خصومتے افتاد - ندیم گفت امروز حال تو با سلطان بگویم شیخ گفت امشب
حال تو با رحمان بگویم - نظم

هر کسے روے بچیزے آرند　　حاجت خویش بدو بردارند
در گهت قبلهٔ درویشان ست　　حضرتت مرهم دلریشان ست

ندیم بامداد پیش سلطان رفت و گفت - سالوسے را در مملکت رها کرده
که ندیم ترا می آزارد - سلطان گفت فردا حکم کرده شود - شیخ نماز خفتن
گزارده سجاده در خلوت بینداخت و بحضرتِ حق پرداخت و گفت ظالمے را
گذاشته تا بندگان ترا می رنجاند از گوشهٔ صومعه آوازے شنید که امشب این
حکم کرده شود - قطعه

از در دستور و شحنه هیچ نگشاید ترا　　روے عجز آور بدرگاهِ خدائے ذوالجلال
حیف باشد رقعهٔ حاجات خود بر داشتن　　جز بقصرے که در ملکش نباشد انتقال
چون سحر شد ندیم راتپ گرفت و بامداد کالبد سرد کرد - سلطان نزدیک

شیخ آمد و عذر خواست۔ شیخ گفت او را معبودے بود و مرا نیز معبودے هر دو حاجت خود بمعبودان خود با عرض داشتیم۔ معبود من غالب آمد۔ **نظم**

درحقِ گیرو در گریز باآں تا بیابی مراد ہائے زماں
مکش از درگہ شہان بیداد بندہ اش باش تا شوی آزاد

حکایت ۷۔ آوردہ اند کہ روزے در حضرت ہارون رشید ذکر خوردنیہا میرفت اتفاق کردند کہ ہیچ چیزے از ہریسہ نیست کہ قوت گندم و گوشت دارد و بہترین غذا ہا این ہر دو است۔ **شعر**

بہ یقین داں کہ قوتِ مردم جملہ از گوشت ست و از گندم

ہارون رشید مطبخی را بخواند و حکم کرد۔ کہ فردا باید کہ ہریسہ سازی چون روز دیگر شد الوان نعمت آوردہ ہریسہ نیاورد۔ ہارون گفت چرا ہریسہ نیاوردی۔ گفت فراموش کردم۔ گفت سزاے تو چیست گفت آنچہ خدائے تعالے بآدم کرد۔ **قطعہ**

آدم بسہو کرد خطائے و توبہ کرد زو در گذشت آنکہ خداوند عالم ست
بر آدمی بغفلت اگر زلتی رود تو نیز در گذار کہ فرزند آدم ست

گفت آرے راست گفتی۔ پس یا تو ہمان کنم کہ با آدم کردند و ترا نیز از خوان سالاری بیرون کردم تا دانستہ باشی۔

حکایت ۸۔ آوردہ اند کہ اسکندر بعزم جہانگیری بطرف چین رفت

ودر قرب شاه چین نزول کرد۔ روزے حاجبے آمد۔ کہ رسول شاه چین
بر در است۔ فرمان داد کہ در آید۔ چون در آمد خدمت کرد و بادشاه نشست
اسکندر گفت چہ پیغام داری؟ گفت بادشاه چین چنین فرموده است کہ سخن
در خلوت بگوئی۔

بیت

هر کہ خواهد تا نیفتد در بلا — گو مگو اسرار سلطان بر ملا

فرمود تا خلوت ساختند۔ چنانکہ بغیر از ایشان کسے دیگر نبود پس گفت پیغام
شاه چین چیست؟ گفت اے سکندر شاه چین منم۔ اسکندر متعجب شد
و گفت چہ دلیر آمدۀ؟ گفت بدانکہ در قدیم الایام مرا با تو عداوتے در میان
نبود در حق تو قصدے نکرده ام۔ قطعہ

اصل عداوت چو در قدیم نباشد — از دل مردم شود بعد مبدل
ور دوستی کان ز غلط باز نباشد — دفع توان کردنش بسرکہ و صندل

اسکندر گفت سہ سالہ خراج از تو میخواهم۔ گفت قبول کردم۔ آنگاه اسکندر
چون صحبت جواب وے بشنید۔ گفت بعد از ادائے مال حال تو چگونه
باشد؟ گفت چنانچہ هر دشمنے کہ من روے آورد و مرا خبر کند بحمله اول لشکر
را ستا ایگروانند گفت چہ وسالہ قناعت کن۔ گفت اگر بیک سالہ قناعت
کنم خلل کلی واقع نشود اگرچہ خزانہ خالی شود۔ قطعہ

مال دیوان چو شد بیک دفعہ — ایتا شوند خلق گدا

گربدهٔ بارِ ضعفت آں طلبد مردم از خوش ولی کنند ادا

اسکندر گفت بارِ تفلع شهنشاهِ محدوده. چوں عزمِ مراجعت کرد گفت
می خواہم کہ فلاں روز ملک با خدم و حشم بندگان را سرفراز کند تا انگشت
در نمک زنیم. چوں روز موعود شد سکندر برپشتِ مرکب نشست و با مواکب
و خیل و حشم جانبِ چین رواں شد. پادشاہ چین نیز لشکرے جمع کرد کہ عددا
از حصر و اندازہ بیروں بود. و عقل از حصرِ اجزاے آں قاصر و خرد از
عدد احصاے آں متقاصر. مائة الوف در سلسلهٔ آحاد بود. و رشتهٔ تسلسل از
مجموع او کمتر افراد. شمار آں را خدا دانستے. قطعه

شاہ چوں فوجِ سپاہ لشکر آراستہ رشتهٔ ... قطار اندر قطار
کس ندانستے شمارِ لشکر آں بر زمیں الا شمار ہاے آسماں

لشکرِ سکندر بمقابلهٔ آں اندکے می نمود. چوں لشکرِ شاہ چین دائرہ زدند
و لشکرِ اسکندر را در میان آوردند. پنداشتی کہ مرکز در میان محیط
است یا مجموعِ مرکب مشتمل بر بسیط. اسکندر بترسید و کارِ حرب نساختہ تا آنکہ
شاہ چین در رسید. اسکندر گفت مگر مکر کردی؟ تا مرا بگیری. شاہ چین گفت معاذ اللہ
کہ در پادشاہان مکر باشد. زیرا کہ مکر دلیلِ عجز است. قطعه

حاکمے کو مکر دستاں پیشه کرد تا در آید کو جہانداری کند
پیشهٔ روباہ باشد مکر و زرق شیر نشنیدم کہ مکاری کند

گفت پس ایں همہ عدد لشکرِ تو چیست؟ گفت تمام لشکرِ من نیست

بلکه بدرقهٔ لشکر من است - غرض آنست که بدانی که من بعجز مطیع نیستم و لیکن ترا می بینم که دولت خداداد داری - و هر که با امر و دولت یار دست در کمر کند بیفتد. سکندر گفت تو سزاوار احسانی آنچه از تو میخواستم از سر آن برخاستم ملک چین لشکر را بقفا برد - و مائده نهاد که بصفت راست نیاید و بر بساطش خیمهٔ اطلس در کشید چنانکه دائرهٔ فلک در محیطش داخل می نمود همه را در سایهٔ او رو دفرشها بپهاے قیمتی آراسته تخصیص خوانے از زر نهاد - و کاسه هاے پر از دُرّ و مروارید قیمتی چنانکه قیمت آن پنجساله خراج چین بود - پیش اسکندر نهاد و گفت - ملک باید که ازین طعام بخورد اسکندر گفت این جواهر است قوت آدمی را نشاید - گفت تو پس چه میخوری؟ گفت آنچه مردم میخورند - نان و گوشت و امثال آن - گفت در روم نان و گوشت نشود؟ آن مقدار که بخوری و چندین رنج بر خود نهاده گرد جهان میگردی - سکندر گفت که ازین سفر مرا فائده بود - بس است -

قطعه

امروز حریصی گر همه عالم بدو دهی   حرصش بسوی عالم دیگر کشد عنان
چون شکر نصیبهٔ او ز جهان بس است   هر نقش کلیچه بهر شکم دو نان

حکایت ۹ - یکے از ملوک عرب را علت ناشنوائی پیش آمد جرع بسیار و فزع بے شمار پیش آورد - وزیرے بود که بر حضرت ملک مرتبهٔ نصیحت و نیکخواهی داشت - بار خواست و عرضه داشت که باندک محنتے صبر بے حساب نمودن

نشان حزم و صورت و سیرت اولوالعزم نیست **قطعہ**

عارفان گاہ بلا شکر کنند　　کین بود نفس یقین بالیدن
از کریمیکہ ہمہ احسان کرد　　بعتابے نتوان نالیدن

ملک فرمود کہ موجب دلتنگی نہ نزول بلاست در حق ما بلکہ عموم شمول غناست در حق رعایا از آنکہ چون جاسوس سمع قدم از دہلیز گوش بیرون نہد تخت گاہ سینۂ شاہ از آہ مظلوم بے اشتباہ ماند۔ تا آخر الامر کار مملکت بفساد انجامد۔ **نظم**

اے وزیر نیکخواہ از من بگو آن شاہ را　　گر ندارد گوش سوئے دادخواہ سینہ ریش
نالۂ مظلوم گوش آسمان کر می کند　　پنبۂ غفلت برون کن خسروا از گوش خویش

حکایت ۔۱۰۔ آوردہ اند کہ بادشاہ غازان (نور اللہ مرقدہ)

روزے در شکار بود۔ از لشکر جدا افتاد در دے بمزرعۂ نہاد۔ پیر مردے و پیر زنے در آن مزرعہ کلبۂ داشتند چون حوصلۂ بخیلان تنگ و چون وہم زمستان بغایت سرد۔ تو گفتی کہ غربال ہزار چشمۂ فلک قراضہائے کافوری شبنم بیخت و آسیاے بادپیما از فضلۂ برف آرد می بیخت۔ بادشاہ از ایشان پناہ طلبید۔ با آنکہ سلطان را نشناختند کلبۂ باو پرداختند۔ **فرد**

گدے کہ شاہ ز خیل و حشم جدا ماند　　کسے کہ بنید او را پیادۂ داند

بادشاہ گفت شرط آنست کہ امشب با یکدیگر صحبت داریم و ملطف

محاوره سخن پردازیم - هر دو بعزت بیامدند. و بخدمت پیش بادشاه غازان استادند. بادشاه از غازان شکایت کرد - که لشکری را نیکو بیدارد و رعیت را می آزارد - پیرزن گفت اے جوانمرد از سر این حدیث درگذر - واز سر گستاخی نام بادشاه مبر - اگر عدل غازان نبودے تا این دو بیچاره درین بیابان نیاسودے -

نظم

عیب سلطان مکن بهیچ احوال | درگذر زین حدیث بیهوده
زانکه از عدل بادشاه است این | که چنین فارغیم و آسوده

دیده ام که فرعون و نمرود را نشاید دشنام کردن ازانکه هر کرا خدائے تعالیٰ ملک داد و عزیز کرد - نشاید که دشنام دهی و بخواری یاد کنی و این بیت مناسب است -

نظم

هر کرا ایزد تعالیٰ داد ملک و سلطنت | پیش مردم کرد در دنیا عزیز و محترم
چون خداوندش عزیز و محترم کرد است تو | نام اورا کے توانی کرد از خواری و ذم

بادشاه غازان چون این حکایت بشنود از پیرزن شگفت نمود - بامداد که بادشاه از کلبهٔ درویش برآمد و برپایهٔ تخت پا نهاد - آن هر دو پیر فقیر را طلب نموده پایهٔ الشان را بافلاک افراشت و ازین حدیث اکتفا ہے عظیم نموده عدل و سخاوت افزود -

نکته

از بزرجمهر حکیم پرسیدند که حیات دائمی کرا باشد از آدمی زاد گفت دو طائفه

را یکے عادل و دوم ظالم را۔ **قطعہ**

ترانہ گشت بنزدیک عارف و عامی   میاں خلق فتاد است بلکہ نکو مثلے

یکے بہ نیک خصالی وگر بہ بدنامی   کہ ہیچ گونہ بمردست عادل و ظالم

حکایت - ۱۱- نوشیرواں روز نوروز یا مہرجاں افروز مجلس میداشت دید کہ یکے از حاضراں کہ با وے نسبت خویشی داشت جام زریں در بغل نہاد۔ تغافل کرد و چیزے نگفت۔ چوں مجلس برشکست آبدار گفت ہیچکس بیروں نرود۔ تا تجسس کنم کہ جام زریں نمی یابد۔ نوشیرواں گفت بگذار آنکس کہ گرفتہ باز نخواہد داد و آنکس کہ دید ظاہر نخواہد کرد۔ بعد از چند روز آں شخص در آمد جامہ نو پوشیدہ و موزۂ در پا کردہ نوشیرواں اشارت بجامہ وے کرد کہ اینہا از آنست۔ وے دامن از موزۂ برداشت کہ این نیز از آنست۔ نوشیرواں بخندید و دانست کہ آں را بضرورت احتیاج کردہ بود۔ بفرمود تا ہزار مثقال بوے دہند۔ **قطعہ**

از گناہِ تو چو آگاہ شود شاہ کریم   معترف باش بآں وز کرمش عذر بخواہ

مکن انکار گنہ زانکہ گناہِ دگرست   بلکہ بسیاری از آں ہم بتر از گناہ

حکایت - ۱۲- گناہگارے را پیش خلیفہ آوردند۔ بعقوبتے کہ مستحق آں شدہ بود۔ فرمان داد۔ گفت اے امیر المومنین! انتقام بر گناہ عدالت۔ و تجاوز از آں فضل۔ و پایۂ ہمت امیر المومنین [illegible]

تراست از آنچه بلند تراست تجاوز نماید و با آنچه فرود تراست فرود آید
خلیفه را سخن وے خوش آمد گناه وے را عفو کرد۔ **قطعه**

عفو از گناه فضل بود انتقام عدل — زاں تا بایں ز چرخ برین تا زمین ره است
کے فضل را گذارد و آرد بعدل روے — داناکه از تفاوت این هر دو آگه است

حکایت ۔ ۱۳ ۔ کودکے از بنی ہاشم با یکے از ارباب مکارم بے ادبی کرد شکایت بعمش بردند۔ خواست تا ویرا ادب کند۔ گفت اے عم من کرده ام آنچه کردم که عقل با من نبود۔ تو کن آنچه میکنی که عقل با تست۔ **قطعه**

گر سفیهے بحکم نفس و هوا — نه بوفق خرد کند کارے
بر تو نفس و هوا چو غالب نیست — جز براه خرد مرو بارے

حکایت ۔ ۱۴ ۔ اسکندر را گفتند۔ آنچه سبب یافتی آنچه یافتی از دولت و سلطنت و مملکت با صغر سن و حداثت عهد۔ گفت باستمالت دشمنان تا از غائلهٔ دشمنی زمام تافتند۔ و از تعاهد دوستان تا در قاعدهٔ دوستی استحکام یافتند

بیت

بایدت ملک سکندر چون وے از حسن سیر — دشمنان را دوست گردان و دوستان را دوست‌تر

حکایت ۔ ۱۵ ۔ پادشاہے از صاحبدلے سوال کرد۔ که از پادشاهی چه مانده؟ گفت یک چیز و لیکن بدو صفت۔ پرسید که آں کدام است گفت نام اگر چون عدل و احسان کنند از نیکی والا بزشتی۔ **قطعه**

هزار سال که ضحاک بادشاهی کرد   از و نماند بجز نام زشت در عالم
اگرچه دولت کسری بسی نماند و بے   بعدل و داد شدش نام در زمانه علم

حکایت - ۱۶ - امیرے اسیرے بیچاره را بجلّاد وے خونخواره داد که وے را در بیغولهٔ بقتل رساند - جلاد بموجب فرمان وے را بویرانهٔ برد که از دیدهٔ ممتحنشان بے آب تر بود - و از خاطر بیکسان خراب تر - شعر

چنان بیغوله وحشتے آدمی کش   که بگذشتے در و اندیشه از هول
تعالی الله بد انسان وحشت انگیز   که شیطان اندرو میگفت لا حول -

القصّه چون عزم جزم کرد - که از سر چشمهٔ شمشیرش آبے در گلو فشاند و آتش غضب سلطان را بدان آب فرو نشاند - بیچاره آہے کرد و از هر سو نگاہے - گفتی آن راه برفتے شد و در خرمن وجود جلّاد افتاد - نظم

آه مظلوم تیر دل دوزیست   که زشست قضا رها گردد
گر رسد بر نشان شگفت مدار   تیر از ان شست کے خطا گردد

لاجرم بے اختیار بند از دست و پاے بیچاره بر گرفت - که اے مسکین! سر خویش گیر و راه بیابان در پیش که من ترا چون خود خریدم چه اگر این معنی را بعد بگوش سلطان رسانند - سرم بر باد دهد - قطعه

جوانمردی نه آن باشد که چون برق   بشب بر کاروان یک دم درخشی
جوانمردی بود آن دم که چون ابر   بگشت جان مسکین آب بخشی

آورده اند که جلاد از کم ظرفی بسیار طرفی عجب و پندار نموده سر بجانب
آسمان کرد. که خدایا چنان که من برین مسکین رحم آوردم. تو نیز بر من رحم آور.
هاتفی آواز داد که ای نادان! ما بر تو رحم آوردیم که از آتش دوزخت خلاص
کردیم. در رحم آوردن تو وقتی مسلم است که او را از مرگ خلاص کنی. قطعه

وقتی ار رحم آورد جلاد بر بیچاره ای   پرورش رحم آورد پروردگار از لطف خاص
هم برین رحم آورد گر کشتنش بخشد بما   هم بران رحمت کند کز دوزخش یابد خلاص

حکایت ۱۴. عمرو لیث صفار را غلامی بود در حالت مستی امیر را
دشنام داد. امیر بزندانش فرستاد. چون بهوش آمد بعقوبتش فرمان داد.
غلام گفت. ای امیر! من بد کردم در حالتی که بیهوش بودم تو در حالتی که
هوش داری بد مکن. بدین سخن از عقوبتش درگذشت و با انعامی وافر و
خلعتی فاخر خرسند کرد. قطعه

مست عشق ار کند هزار خطا   چشم پوشد خدای غفارش
شرم دار از خدا که نشناسی   کمتر از عمرو لیث صفارش

حکایت ۱۵. آورده اند. که یکی از سلاطین را داعیه شد.
که حج خانهٔ خدا بگذارد. و بقدم حرمت طواف حریم عزت بجای آرد.
و هر یک صلحا و احبابش و عمال اشباه و اکفا ممتاز و سرفراز کرد. بیت

هست طواف حرم کردگار   در دو جهان واسطهٔ اقتدار

اشرافِ مملکت وارکانِ دولت بموقفِ عرض رسانیدند۔ کہ اے ملک
شرط اداے حج اینست طریق است۔ وسلاطین را دشمن بسیار باشد۔ اگر بایل
وحشم عزیمت نمائی تہمید ایشاں وریں راہ دور ودراز تعذرے تمام دارد۔
اگر باندکے مالا زمے توجہ فرمائی خطراتِ کلی متصور است۔ ودیگر سلطان دیلید
بکم جاں دارو ووحید۔ وقتیکہ سایۂ دولت آنحضرت از مفارقت رعایا دور
شود ہرج ومرج پدید آید۔ وتمام مہام خواص وعوام از مسلک انتظام
بیروں رود۔ سلطان فرمود کہ چوں ایں سفر میسر نمی شود چوں کنم کہ ثواب
حج دریابم واز بہشت ایں طاعت بہرہ مند گردم گفتند۔ دریں ولایت
درویشے است۔ کہ مدتہا مجاورتِ حرم کردہ وشصت حج با شرائط آں بجاے
آوردہ حالا درگوشۂ عزلت نشستہ است ودرآمد وشد بر خلق بستہ۔ بیت
گشتہ زعونمائے خلائق ستوہ پائے کشیدہ ست بدامانِ کوہ
شاید ثواب حجے تواں خرید۔ واز مثوبتِ آں بحظے کامل تواں رسید
پادشاہ از صدق عقیدتے کہ با اہل اللہ داشت بخدمت درویش رفت
ودر اثناے سخن فرمود۔ کہ مرا آرزوے حج از ضمیر سر بر زدہ است وارکان
مملکت وملت صلاح در توقف می بینند۔ و استماع افتاد کہ ترا حج بسیار
است چہ شود کہ ثواب یک حج بمن فروشی۔ تا تو بنواے رسی۔ ومن بثواب
درویش گفت من ثواب ہمہ حجہا را بتو می فروشم۔ پادشاہ پرسید کہ ہر حج

بچندمی فروشی؟ گفت ہرگا میکہ برداشتہ ام در ہر ہیچے بتمام دنیا وہر چہ در دنیاست۔ سلطان گفت از دنیا ومتاع دنیا مقدار اندکے ہیش و تصرف من نیست۔ واین بہائے یک قدم نمی شاید۔ پس ہیچے چگونہ توانم خرید؟ وبدین تقدیر بہائے ہمہ ہیچ ہا درخیال چوں تواں گذرانید۔ درویش گفت شاہا! ثمن ہمہ ہیچہائے من پیش تو آسان ست شاہ گفت چگونہ؟ گفت اگر در قضیہ مظلومے عدل کنی ویک ساعت بہم دادخواہی پردازی ثواب آن بمن بخش تا من ثواب شصت حج بتو بخشم۔ وہنوز صرفہ بردہ باشم ودرین سودا سودے بسیار کردہ۔ پس معلوم شد کہ سلطان رالعبہ از اقامت فرائض وسنن ہیچ طاعت واجب تر از اشتغال بمصالح بندگان خدا نیست وبصفت نصفت زیستن وبنظر عدالت وحمایت در رعایا نگریستن چہ اگر حمایت عدالت نباشد۔ ارباب قوت وشوکت دمار از ضعفائے خلق برآرند۔ وچوں ضعیف حالاں ہلاک شوند۔ اقویا نیز برجائے نمانند۔ چہ معیشت خلائق بیکدیگر بازبستہ است۔ وانتظام احوال مردم جز بعدل ممکن نیست۔ **قطعہ**

عدل نوریست کزو ملک منور گردو ... وز نسیمش ہمہ آفاق معطر گردو

عدل پیش آر ومراد دل درویش برآر ... تا ترا ہر چہ مراد ست میسر گردو

حکایت ۔۱۹۔ آوردہ اند۔ کہ بادشاہے بود در دارالملک چین باور عدل آراستہ ونہال حالش بصفت نصفت پیراستہ۔

بیت

ستم را زیان عدل را سود از و   خدا راضی و خلق خوشنود از و

ناگاه آفتے بحس سامعهٔ او راه یافت و گرانی در گوش او پدید آمد ارکان
دولت را جمع کرد و چنان زار بگریست که جمله حاضران بر حال وے بگریه آمدند
و از برائے تسلیهٔ او تدبیرها بر انگیختند۔ ملک فرمود که شما گمان مبرید که من بر
قوت حس سمع می گریم چه می دانم که عاقبت کار فتور و قصور بقوی و حواس راه خواهد
یافت پس بطلان چیزے ازاں مرد خردمند چگونه اندوهگین شود۔ بل گریهٔ من برائے
آنست که ناگاه مظلومے دادخواه بر در بارگاه فریاد کند۔ و صدائے استغاثهٔ
او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد۔ و من عند الله ماخوذ باشم۔ اما درین
باب فکرے کرده ام۔ بفرمائید تا درین دیار ندا کنند که کسے غیر دادخواه جامهٔ
سرخ نپوشد تا بداں علامت بر حال مظلومان اطلاع یابم و بداد ایشاں برسم

بیت

داد مظلومان بده مقصود محرومان برآر   دین و دنیا بایدت داد و دهش معمور دار

حکایت۔ آورده اند که سلطان ملک شاه سلجوقی روزے بر کنارهٔ
زنده رود۔ شکارے میکرد۔ زمانے جهت استراحت در مرغزارے فرود آمده
از ملازمان سلطان ملک شاه غلامے که حاجب خاص بود بدهے در آمده
گاوے دید که بر کنار جوئے می چرید بفرمود تا آن گاو را گرفته بکشتند و

قدرے گوشت ازاں کباب کرد۔ واں گاؤ ازاں عجوزہ بود کہ معیشت او
با چہار یتیم کہ داشت از شیر او حاصل می شد۔ چوں ازاں واقعہ خبر دار شد
از خود بے خبر گشت۔ بیامد و بر سر پلے کہ گذر سلطان براں بود منتظر بہ
نشست۔ ناگاہ کوکبۂ دولت ملک شاہی برسید۔ برجست و عنانِ مرکب
سلطان بگرفت۔ ہماں غلام حاجب تازیانہ برآورد و خواست کہ براں
عجوزہ بزند و منع کند۔ سلطان گفت بگذار کہ مظلوم و بیچارہ می نماید۔
تا بنگرم کہ تظلم او چیست و داد او از دست کیست؟ پس روے بپیرزن
آورد کہ سخن گوئی۔ پیرزن بحکم آنکہ گفتہ اند۔ مصرع

مظلوم دلیر باشد و چیرہ زباں

زباں بکشاد کہ اے پسرِ الپ ارسلاں! اگر دادِ من بر سرِ پل زندہ روِد
مذہی بعزت وجلال احدیت کہ بر سرِ پلِ صراط تا انصاف خود از تو نستانم
دست مخاصمت از دامن تو کوتاہ نکنم۔ نیک اندیشہ کن کہ ازیں دو سرِ پل
کدام اختیار میکنی۔؟

فرد

انصاف خود و دادِ من امروز بدہ   ورنہ بہ ازاں بود کہ بستانند ت

سلطان از مہابتِ ایں سخن پیادہ شد و گفت زینہار اے مادر!
من طاقتِ جوابِ آں سرِ پل ندارم۔ بگوے تا بر تو کہ ستم کردہ است
تا دادِ تو از و بستانم۔ پیرزن گفت اے ملک! ہمیں غلام کہ بحضورِ تو تازیانۂ

عقوبت بر سرِ من کشید ۔ چشمۂ عیش مرا مکدر ساختہ است ۔ وگاوے کہ معیشتِ من وتیمانِ من از شیرش مہیا بود ۔ بکشت وکباب کرد ۔ ملک شاہ بفرمود ۔ تا غلام را سیاست کردند ۔ وعوض یک مادۂ گاؤ ہفتاد گاؤ از حلال تر وجہے بدو دادند ۔ وبعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت پیرزن ہنوز در حیات بود شبے بر سرِ قبر وے آمد و روے نیاز بقبلۂ دعا آورد گفت ۔ الٰہی ! این بندۂ تو کہ دریں خاک ست وقتے کہ من درماندہ بودم دستِ من بگرفت ۔ حالا او درماندہ است تو بکرم دستگیری او کن من بیچارہ بودم او بعاجزی مخلوقیت خویش برمن بخشود ۔ این زمان او بیچارہ است تو باقوت خالقیت خود برو بخشاے ۔ یکے از جملۂ عبّاد ملک شاہ را بخواب دیدہ پرسید ۔ کہ خداے تعالیٰ باتو چہ کرد ۔ ؟ فرمود اگر دعائے آن پیرزن بفریاد من نرسیدے ازچنگال عقاب عقوبت خلاص ممکن نبودے ۔ قطعہ

گفت کہ بر رہگذر آن گنہ پیر   گر بدعایم نشدے دستگیر
بے نظرِ رحمتِ پادشاہ   حالِ من غمزدہ بودے تباہ
دامن او را بدعا رہ نمود   فیض دعایش در رحمت کشود

حکایت ۔ ۱۳ ۔ آوردہ اند ۔ کہ عمرو لیث یکے را سخن صاحب غرضے محبوس ساخت ۔ مادر آن کس عرضہ داشتے نوشتہ بر سرِ راہ عمرو بایستاد چون عمرو برسید پیرزن بتعجیل کاغذ بازی کرد کہ بدست عمرو بدہد کہ

عمر تنها بود در رسید۔ عمرو متغیر شد و بفرمود تا آن ضعیفہ را دور کردند و از انجا
درگذشت۔ باز عجوزہ بر سر راہ آمد بایستاد۔ تا عمرو بازگشت دیگر بار پیش آمد
و تظلم نمود۔ عمرو پرسید کہ این چہ کس است؟ گفتند۔ مادرِ فلان محبوس
است۔ عمرو ازو متغیر بود روبگردانید۔ و بدو ملتفت نشد۔ پیرزن گفت
اے ملک! حکم تو در بارۂ پسر بیگناہِ من چیست؟ گفت آنکہ او را صد چوب
بزنند۔ و رویش سیاہ کنند۔ و گردِ شہر بگردانند۔ و ندا کنند کہ ہر کہ در حضرت سلطان
عاصی شود سزاے وے این است۔ پیرزن گفت این حکم تو می کنی؟ گفت
آرے من این حکم می کنم؟ گفت پس حکم خدا کجا باشد کہ ہر حکم کہ تو خواہی
کنی از ہیبت این سخن لرزہ بر عمرو افتاد و بیہوش شد۔ چون باخود آمد بفرمود
تا محبوس را از زندان بیرون آوردند۔ و خلعت خاص بدو پوشانیدہ بر مرکب
خاصہ سوار کردند۔ و گفت او را در شہر و بازار بگردانید و منادی کنند کہ ہر حکم
کہ خدا کند۔ عمرو لیث کہ باشد؟ کہ خلاف رود در خاطر گذراند۔ فرد

او حاکم است و ما ہمہ محکوم حکم اوست — ما را چہ اعتبار بود۔ حکم حکم اوست

حکایت۔ ۲۳۔ آوردہ اند۔ کہ پادشاہ قباد روزے در شکار از
لشکر جدا افتاد۔ ہوا گرم شد۔ و از تشنگی بے طاقت گشتہ ہر طرف می نگریست
و سایہ و سرچشمہ می طلبید۔ از دور سیاہی بنظرش در آمد مرکب بدان طرف
راند۔ خیمۂ کہنہ دید در میان بادیہ زدہ و پیرزنے با دختر خود در سایۂ آن نشستہ

چون قباد برسید۔ آن زن از خیمه بیرون دوید و عنانش گرفته فرود آورد۔
و ما حضرے کہ داشت حاضر کرد۔ قباد طعامے خورد و آبے بیاشامید خواب
بر و غلبه کرد لحظه بیارمید۔ چون از خواب درآمد بیگاه شده بود شب ہمانجا
اقامت نمود۔ بعد نماز شام گاوے از صحرا بیامد و دخترک زن زال آن گاؤ
را بدوشید شیر بسیار حاصل شد۔ چنانچه قباد را عجب آمد و باخود گفت این
جماعت بجہت آن در صحرا نشسته اند۔ تا کسے بر سر ایشان اطلاع نیابد۔ ہر
روز چندیں شیر از گاوے می گیرند۔ اگر در ہفته یک روز بسلطان دہند
مال ایشان را خللے نمی رسد۔ و خزانه را توفیرے می شود۔ نیت کرد۔ کہ چون
بدار الملک برسد آن مواضعه را بر رعیت نهد۔ چون صباح شد دخترک گاؤ را
گرفت و بدوشید۔ اندکے شیر فرود آمد۔ فریاد بر آورده پیش مادر دوید۔
کہ اے مادر روے بدعا آر کہ پادشاه ما نیّت ظلم کرده است۔ قباد تعجب
نمود گفت از چه دانستی؟ گفت ہر بامداد گاؤ ما بسیار شیر دادے امروز
اندک۔ ہر گاه کہ پادشاه نیت بد کند حق سبحانه برکت بردارد۔ قباد گفت راست گفتی
و آن نیت از دل بیرون کرد گفت۔ اکنون برو و بر سر کار شو۔ پس دختر
برخاست و دیگر بار گاؤ را بدوشید شیر بسیار حاصل شد۔ بار دیگر پیش مادر
دوید و مژده نیکو نیتی پادشاه بوے رسانید۔ و از ینجا گفته اند کہ ملک عادل
بہتر است از ابر بارنده و آفتاب تابنده حکیم فردوسی فرماید۔ نظم

هرآں نم کہ از ابر باراں بود ‏ ‏ ‏ در اندیشۂ شہریاراں بود
چو برگردد اندیشۂ بادشا ‏ ‏ ‏ نیاید زمین نم بوقت از ہوا
چو عادل بود شہ زسختی منال ‏ ‏ ‏ کہ عدلش بہ است از فراخی سال

حکایت - ۲۳ - نقل کردہ اند - از بہرام گور - کہ وقتے در ہوائے گرم بدر باغے رسید - پیرے کہ باغبانی کردے آنجا حاضر بود - گفت اے پیرا دریں باغ انار ہست ؟ گفت آرے - بہرام فرمود کہ قدحے آب انار بیار - پیر برفت - و فی الحال قدحے پر آب انار کردہ بیرون آورد - و بدست بہرام داد - بیاشامید و گفت اے پیرا سالے ازیں باغ چند حاصل میکنی ؟ گفت سہ صد دینار گفت بدیوان خراج چہ میدہی ؟ گفت بادشاہ ما از درخت چیزے نمیگیرد - و از زراعت عشر میگیرد - بہرام با خود اندیشہ کرد کہ در مملکتِ من باغ بسیار است و در ہر باغے درخت بے شمار اگر از حاصل باغ عشر بدیوان دہند - مبلغے حاصل میشود و رعیت را چندان زیانے نمی رسد - بعد ازیں بفرمایم تا خراج از محصول باغات نیز بگیرند - پس باغبان را گفت قدحے دیگر آب انار بیار - باغبان برفت و پس از مدتے قدحے آب آورد - بہرام گفت اے پیرا نوبت اول زفتی و زود آمدی و ایں نوبت انتظار بسیار دادی و براں آں نیاوردی - پیر ندانست کہ آں جوان بہرام است - گفت اے جوان! گناہ از من نبود - از

پادشاه بود - که دریں وقت نیت خود را تغییر داده - و اندیشهٔ ظلم فرموده لاجرم برکت
از میوه بیروں رفته - من نوبت اوّل از یک انار آں همه آب گرفتم و دریں
کرت از ده انار برابر آں حاصل نشد - بهرام ازیں سخن متاثر گشت و آں اندیشه
از دل بیروں کرد و گفت اے پیر! یک بار دیگر مقدارے آب انار بیار - پیر
بباغ رفت و بزودی بیروں آمد - خنداں و قدحے مالا مال از آب انار آورده
بدست بهرام داد - و گفت اے سوار! عجیب حالیست که پادشاه ما آں نیت
ظلم را تغییر داد و فی الحال اثر برکت ظاهر شد - از یک انار ایں قدح پر آب شد
بهرام صورتِ حال با پیر در میان نهاد - و قصهٔ نیتِ خود و تغییر آں را باز گفت
و ایں سخن ازاں ملک دولتمند بر صفحهٔ روزگار یادگار ماند - تا سلاطین ازیں
سخن پند پذیر شوند و نیت در صلاحِ حالِ رعیت مقصور دارند - بیت

هر شاه که او نیتِ خود راست کند   باید ز خداے آنچه درخواست کند

حکایت - ۳۴ - آورده اند که سلطان محمود با ارکانِ دولتِ خود گفت
که ابله ترین مرداں پیدا کنید - بزرگان درگاه - حکما و ندما و زیرکان و خوش
طبعاں را باطراف و اکناف مملکت فرستادند - و ایشاں متوجه شده باستعلام
ایں چنیں کسے مشغول بودند و در استکشاف احوال جهال و احمقان مبالغه
می نمودند - تا آخر شخصے را دیدند که بر شاخ درختے بر آمده و تبر بر بن آں شاخ میزند
تا گسسته گردد - و معلوم بود که اگر آں شاخ بگسسد - هر آئینه آنکس از سر

شاخ بلند بر زمین افتد۔ و اگر فرضًا ہزار جان داشتہ باشد یکے را بسلامت نبرد ہمہ اتفاق کردند ۔ کہ ایں کس ابلہ ترین عالم است و او را گرفتہ نزد سلطان بردند و صورت حال بموقف عرض رسانیدند۔ سلطان فرمود کہ ازو ابلہ ترے ہست؟ گفتند حضرت سلطان بیان فرماید۔ گفت حاکم ظالم کہ بجور و تعدی رعیت خود را برانداز د و خود را بدیں واسطہ منکوب و پریشان حال سازد۔ نظم

رعیت چو بیخ اند و سلطان درخت　　درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
تبر بر بن آں درختے مزن　　کہ بالائے شاخش گرفتی وطن
کہ چوں سست گردید بیخ درخت　　زپائے اندر آید بیک باد سخت
کسے کو جفا و ستم می کند　　یقین ست کو بیخ خود می کند

باب دوم در ظلم

مثنوی

ظلم در اصل خویشتن نہ نکوست　　کہ ہمہ ظلمت قیامت از وست
بشنو اے ظالم خدا آزار　　بئس للظالمین عقبی الدار

حکما ظلم را چنیں تعریف کردہ اند کہ وضع الشیئ فی غیر محلہ ہرچہ چناں نماید ظلم است۔

حکایت ۱۔ نقل کردہ اند۔ کہ یکے از بزرگان نام او زید راہب

باد گفت در لشکرے بودم بمزرعۂ رسیدم کہ بساط زمین بدیباط سبزۂ ملون بود دیگران اسپانِ خود ہا را در کشت زار انداختند من عنان اسپ خود را گرفتہ نشستم۔ پیرِ دہقانے پیش آمد و گفت تو چرا اسپ را رہا نمی کنی۔ گفتم می ترسم کہ مرا بحل نکنی۔ گفت (خدا شرّ ترا دور دارد) کہ تو ایشاں را بمزرعۂ من گذاشتی۔ گفتم چگونہ؟ گفت اگر برکت تو نبودے ایں ہمہ ہلاک شدندیے۔

قطعہ

اگر ز صحبت نیکان بود میان بدان　　ز شومی عمل خود بدان فنا گردند
خدائے دور کند ایں گروہ را ز میان　　کہ تا بیک نفس ایں ظالماں بہا گردند

حکایت ۔۳۔ در کتب اہل ہند آوردہ اند۔ کہ ہیچ وجہ بر ظالم و شریر اعتماد نشاید کرد۔ و از راہ تمثیل می گویند شخصے در بیابان می رفت بموضعے رسید کہ کاروانیان آتش کردہ بودند و رفتہ رفتہ باد آں را اشتعال دادہ بود۔ و در ہیزم ہا گرفتہ۔ مارے بزرگ بر پارۂ چوب ماندہ از ہیچ طرف راہ نمی یافت کہ رود۔ آں مرد را رحم آمد بر آں مار دل بسوخت۔ گفت اگرچہ دشمن است اما درماندہ است دستگیری درماندگان سنت اہل کرم است۔

مثنوی

یاری درماندہ ہمیں کار نکوست　　خواہ دشمن باشد آنکس خواہ دوست
چوں ز پا افتادۂ بینی اسیر　　از سرش در گذر و دستش بگیر

پس توبرہ بر سر چوب کرد و اورا از آتش بر کشید و بیرون آورد۔ مار بوے در سخن آمد و گفت ترا زخم خواہم زدن ۔ مرد گفت من با تو نیکی کردہ ام ۔ گفت راست می گوئی چہ امید میداشتی ؟ ندانستی کہ من دشمن تو بودم و معاونت دشمن از عقل دور است ۔ **مثنوی**

مکن ہرگز بجائے بد نکوئی — کہ تا مردم نگویند یار اوئی
چو کلک ظلم مشرف می تراشی — شریک اندر برات ظلم باشی

گفت البتہ ترا زخم خواہم زدن ۔ گفت نیکی را چگونہ مکافات بدی باشد گفت آرے در مذہب آدمی زاد نیکی را مکافات بدی است ۔ اگر خواہی بدین دعوی گواہ آرم ۔ گفت اگر گواہ باشد مرا بحجت ہلاک کردہ باشی و بر تو ملامت نباشد ۔ از دور گاؤ پیشے پدید شد ۔ گوئی گاؤ زمین است کہ بصحرا آمدہ یا ثور فلک از ہوا ۔ مار گفت بیا تا بنزدیک او رویم چون پیش گاؤ پیش رسیدند ۔ مرد گفت نیکی را مکافات چہ باشد ؟ گاؤ پیش گفت پیش آدمی زاد بدی ! گفت تا من جوان بودم شیر و نتائج میدادم کہ از من مالک من فائدہ میگرفت چون پیر شدم سر داد ۔

روزے بہ مالک من بگذشت مرا فربہ دید بقصابے فروخت کہ مرا بکشد و حقوق چندین سالہ را ہیچ اعتبارے نیست ۔ مار گفت گواہ گواہی داد مرد گفت بیک گواہ حکم چون کنند ۔ **فرد**

مصطفیٰ گفت بر زن و بر مرد　　　حکم بے دو گواہ نتوان کرد

ازدور ناگاہ درختے پدید آمد۔ مار گفت ازاں درخت سوال کنیم چوں نزدیک درخت رسیدند مرد گفت نیکی را مکافات چہ باشد؟ درخت گفت نیکی را پیش آدمی زاد بدی است۔ گفت چگونہ؟ گفت در بیابان مسافران را سایہ می کنم و از حرارت آفتاب خلاصی می دہم۔ ناگاہ کسے کہ در سایہ من لحظۂ نشست و بیاسود چوں بالا نظر کند۔ گوید فلاں شاخ دستۂ تبر را شاید و تنۂ ایں شاخ در را شاید۔ چنانکہ بزرگان گفتہ اند۔ مثنوی

درطبیعت آدمی وفا نیست　　　بر نیک بجز بدش جزا نیست

در سایۂ ہر درخت کاسود　　　از بیخ بُرید شاخ او زود

مار گفت اینک دو گواہ شد تن بزخم در دہ۔ گفت تا قاضی حکم کند حجت تو ثابت نشود۔ ناگاہ روباہے پیدا شد۔ مار گفت ہرچہ روباہ گوید چناں باشد۔ چوں نزدیک روباہ رسیدند۔ پیش ازاں کہ از وے پرسند۔ بانگ بر مرد زد و گفت ندانستۂ کہ جزائے نیکی بدی باشد؟ اما تو چہ نیکی کردۂ بجائے او؟ مرد گفت او را از درون آتش برآوردہ بودم گفت تو چوں در آتش رفتی کہ او را بیروں آری؟ دروغ می گوئی۔ فرد

ندارد بر تو آتش مہربانی　　　خلاص او را از آتش کے توانی

گفت توبرہ بر سر چوب کردم تا او در توبرہ برفت او را بیروں آوردم

روباه گفت مرا باور نمی آید که مارے بدین بزرگی چوں در توبره رود۔ مار
گفت راست می گوید۔ گفت ازاں می گوئی تا بمکافات نیکی بروے بدی
کنی اگر راست میگوئی تو در توبره رو تا من ببینم و حکم کنم۔ مار بدین سخن فریفته
شد و در توبره رفت۔ روباه روے بداں مرد آورد و گفت اکنون فرصت
نگاه دار و سر توبره محکم کن و مار را بر دار و بر زمین زن تا هلاک شود۔ بدانکه هر که قوت
فرصت در هلاک دشمن تقصیر کند بهلاک خویشتن تعجیل کرده باشد۔

قطعه

بشنو از من نصیحتے که ازاں　　تو شوی شاد و دوستاں خوشنود
پائے دشمن چو آمد اندر سنگ　　سنگ برگیر و بر سرش زن زود

حکایت - سیزدهم - و شنیده ام که جماعتے درویشاں بشهرے رسیدند ملک
آں شهر را ظالم دیدند گفتند نیست اقامت نکنند دعوت استقامت کر
ظلم سبب هلاک دولت ما راست و ظالم مستحق عقوبت ناده۔ و چوں بلا بر جائگه
نازل شود بر خاص و عام برابر گردد۔

چوں ازاں دیار چناں قرار یافت جانب ملک تتار رفتیم طائفه
ترکان یاد خبر داریند با ما همراه شدند۔ و جماعتے از دزداں خونخوار ازیں حال
آگاه از قضائے ما دواں شدند۔ و امیر ظالم در قفائے دزداں۔ اما متوقف
می بود تا دید آنکه دزداں را ایشاں رسا شد و دست تعدی بمال ما آوردند

دزدان را بدین بهانه بیاورد - و اموال بخزانه سپارد - قطعه

مردم درویش را با مال دار نهی باشد اتفاق اندر سفر
زانکه از فاسق نه بیند فائده از جفاے دزد باشد در خطر

چون وقت نزول شد و مردم بترتیب عشا مشغول - یکے از یاران مرا گفت - درین نزدیکی چشمهٔ نخچیر است و در کنار آن کمین گاه نخچیر. اگر مصلحت شود روے بدان مقام آریم - بلکه در فرصت صیدے یابیم انشاء - چون آنجا رسیدیم و در کمین نشستیم - آواز سگ از مکان بر خاست گفتم نخچیر بدید که آواز سگ بر خاست - مگر دزد و حرامی در قفا است چون بکاروان رسیدیم و خبر دادیم همه بر خاستند و چندانکه راه طلب کردیم نیافتیم و رو بیتاره کردیم و نیافتیم -

مثنوی

بسا کارے که نا محبوب باشد چو واقع گردد آن بس خوب باشد
اگر خواهی که این معنی بدانی عسی ان تکرهوا شیئاً بخوانی

آن شب تا صباح راه بریدیم تا بمنزل رسیدیم - و اندرون راه ترکی که داشتیم یکے نشانه نگاه بجانب راه نگاه کردیم - چون سفر بست تا یک دیدیم هر یک با طلعت چون شب دیجور و تیغے در دست چون شعلهٔ نور - انار بدکیشان هر یکے چون رعد میغرید - و تیغ ایشان چون برق می درخشید چون نزدیک ما رسیدند بیا لات حسن و دیدیم - یک روز نظر نشسته

آخرالامر رخت رخصت بستند۔ شنیدم۔ کہ امیر ظالم را در رعیت با الشان مقاتلہ افتاد۔ و از طرفین بسیارے بدوزخ رفتند۔ **قطعہ**

چو در میان ستمگارگان خلاف افتد بود مبارک اگرچہ خلاف مشؤم است
روایت است زپیغمبر خدا این قول کہ اختلافِ دو ظالم نجاتِ مظلوم است

حکایت ۔۴۔ یکے از سپہ سالارانِ معتصم بخانہ درویشے با سپاہ خود نزول کرد۔ درویش گفت منشور دارم کہ کسے بے اجازت در خانۂ من در نیاید۔ گفت منشور تو کو؟ درویش مصحفے آورد و ایں آیت بروے بخواند "لَا تَدْخُلُوْا بُیُوْتًا غَیْرَ بُیُوْتِکُمْ"

فرد

ہر کہ بینی در لب بیگانہ ایش جز بدستوری مرو در خانہ ایش

گفت پنداشتم کہ منشور معتصم داری۔ و درویش را برنجانید۔ درویش ایں حکایت بہ معتصم رسانید۔ او را گفت اے ناکس بد اعتقاد فرمان مارا بر فرمان خداوند ترجیح می نہی۔ بفرمود تا سیاستش کنند۔

رباعی

ظالم ز خلق اگر ندا سے من تو بالگویم اے برادر
آنست کہ قول شاہ ظالم با قول خدا کند برابر

حکایت ۔۵۔ در عہد عبداللہ بن طاہر کہ در عدل یگانہ بود و در داد و دہش افسانہ۔ مملکت خراسان او داشت۔ جماعتے عسس از

نیشاپور دوازدہ دزد راگرفتہ بودند۔ و بزندان بردہ و پیش ملک ثوحند داشتند۔ درشب یکے از ایشان بگریخت۔ از عتاب ملک ترسیدند بجائے وے غریبے را بے گناہ بزندان کردند۔ بیچارہ درگوشۂ زندان محراب نیاز ساخت و حاجت خود بہ بے نیاز پرداخت ومیگفت۔

قطعہ

اے کز نیاز حاجت بیچارہ می دہی　　بشنو نیاز و حاجت بیچارگی من
مظلوم و بیگناہم و آوارہ از وطن　　رحمت کن و بنحش بآوارگی من

عبداللہ آن شب سہ بار بخواب دید۔ کہ تخت وے را نگوں سار کردند۔ ہم درشب وزرا راجمع ساخت و حال گفت۔ وزرا گفتند این از اضغاث احلام است۔ گفت نے بلکہ از حال مظلوم اعلام است تفحصِ زندانیان فرمود۔ آن درویش غریب را حاضر آوردند۔ عبداللہ از حال وے پرسید۔ بیگناہ بود۔ گفت اے مظلوم مرابحل کن۔ گفت بحل کردم۔ گفت ہزار دینار از من بستان۔ گفت باستعداد کسب حلال خود از قبول مال تو مستغنیم۔

قطعہ

پدرے دوش باپسر میگفت　　کہ مکن ترک کسب جانِ پدر
حُسرۂ زر اگر ترا بخشند　　کسب ہر روز بہ ز صُرۂ زر

گفت از من حاجت بخواہ۔ گفت چرا حاجت از ملکے نخواہم کہ از

برائے من در شبے سہ بار تخت ترا نگونسار کرد۔ عبداللہ چون این سخن بشنید از تخت فرود آمد و فریاد برآورد و در قدم آن درویش افتاد

قطعہ

داد از کسے طلب کہ بداند ضمیر تو
تا آنکہ از دہان تو ناید سخن برون
داد از کسے طلب کہ کند بہر داد خواہ
تخت ہزار شاہ بیک آہ سرنگون

حکایت ۱۲۔ دوستے شکایت بمن آورد۔ کہ فلان عامل دام جور نہادہ و داد بیداد دادہ۔ گفتم شکر کن کہ چون جورش بغایت شد دورش بنہایت رسد۔ چہ عادت دنیائے دنی آنست کہ ہر سودش را خسرانے است و ہر کمالش را نقصانے۔ قطعہ

خویش را سوز دار نکو بینی
ہر کہ از ظلم آتش افروزد
دیدۂ کاتش از چنار جہد
ہمہ پیوند خویشتن سوزد

ولاشک چندانکہ در قیامت مظلوم را مثوبت و اجر است ظالم را عقوبت و زجر۔ و حکیمان گفتہ اند کہ ہر غلبہ موجب نجات است مگر غلبہ در ظلم کہ باعث ہلاک است۔ قطعہ

اے بے خبر از پرسش فردائے قیامت
امروز مکن ظلم بکن رد مظالم
ور رد مظالم نہ کنی گفتہ امروز
فرداست کہ مظلوم کشد خندہ بظالم

و غالبًا تجربت کردہ ایم کہ اہل ظلم بمثابۂ امت نوح اند کہ چون

نافرمانی از حد بردند لقمۂ طوفان خوردند - جز این فرق نیست که آن طوفان آب بود - و این آتش - آن از شور گل بر خاست و این از شورِ دل - از آن بجودی خلاص شدند و از این بجود - قطعه

مکن از ظلم و ستم هیچ ولے راحتگین یا چو کردی مکن از جود فراوان شادش
خانۂ را مکن از تیشۂ بیداد خراب یا بفرمای بدانگونه که بود آبادش

القصه سببے پیدا شد که عامل معزول شد و کسان حاکم که بمما در تنش مبادرت جستند - چندانش رنجه داشتند و شکنجه کردند - که چراغ عمرش بمرد - و آتش ظلمش فرو نشست - قطعه

ظالما ہمت کہ خود روزے شوی از ظلم دیگران مظلوم
خوان نعمت ز پیش بردارند خود بمانی چو دیگران محروم

عادت نوشروان آن بود که اگر شخصے از دوستان بیگانه از بوستانش بیگانه سیبے بردے ویرا آسیبے کردے - و گفتی - قطعه

جور اگر کم بود و گر افزون زان زیان تنها رسد در آخر کار
اے بسا دودمان که خواهد سوخت آتش اندک است اگر بسیار

حکایت ۲۶ ، پادشاہے کیسۂ طمع دوخته و انبان حرص را از شہوت ظالمان اندوخته بدین سبب جانب مظلومان نگرفتے و نصیحت ناصحان پذیرفتے - قطعه

گر آنکه نیست حرص و طمع بود در گوش — علاج می نکند پند مرد دانشمند
حکیم گفت علاج حسود طامع را — مگر به پند کنی ۔ ورنه سود ندهد پند

آورده اند که پسے بر نیامد که اعیان مملکت در اتلافش پیمان محبت بستند و پیمانهٔ عمرش بسنگ خصومت شکستند۔ قطعه

هدیهٔ ظالم از ستاند شاه — دانش و گوش و چشم خیره شود
داد مظلوم را نگیرد ازو — صبح عمرش چو شام تیره شود

باب سوم

در احسان و شفقت و ایثار و کرم

حکایت ۱- شرط آدمی آنست که بر اتباع خویش مهربانی کند و گرنه همه انواع حیوانات بمشابهت افراد از آدمی زیادت است بلکه ایشان را شفقت بایکدیگر بیش از آدمی است۔ چنانچه مار و مور و امثال آن هرگاه کسے قصد یکے از افراد ایشان میکند همه بقدر وسع بدفع آن معاون گردند۔ بزرگان گفته اند۔ قطعه

هر که قصد مار و مورے میکند — حمله میکوشند در دفعش بجان
آدمی را گر کسے قصدے کند — کس معاون نیست اندر دفع آن

بدانکه کمال شفقت ایثار است و معنی ایثار اختیار مراد غیر است

بمراد خویش با وجود احتیاج - نظم

بگوش جان شنو ار با سخن سرتیست / نصیحتے ز سر احتیاط خواهم کرد
که تا مراد دو عالم میسرت باشد / مراد خویش تو ایثار نامرادے کن

حکایت ۲ - یکے از اصحاب را مهمانے رسید - فرزندان و عیالانش گرسنه بودند - با حضر آنکه نبود - چون سفرهٔ طعام پیش آوردند زن چراغ بهانه بکشت ایشان دست کشیده داشتند تا مهمان بقدر احتیاج تناول نماید و خود گرسنه نشستند.

قطعه

گرسنه بنشین و مهمان سیر کن / تا ترا گویم بهشتی و سخی
آنکه باشد سیر و مهمان گرسنه / باشد از روے مروت دوزخی

و بزرگان گفته اند - مردم جهان چهار قسم اند - یکے لئیم که خود نخورد و بکسے ندهد - دوم بخیل که خود بخورد و بکسے نه دهد - سوم سخی که خود خورد و بکسے دهد چهارم کریم که بکسے دهد و خود نخورد - و این صفت خداے تعالیٰ است

حکایت ۳ - آورده اند که شخصے دختر عم خویش را می خواست پدرش گفت من مرد بخیلم چون ذکرم رود مقلولش را غنیمت شمارم و چون صفت مردی کنید معکوسش را دوست تر دارم - نظم

درویش شکسته که آید بدرم / هرگز نه نشان یاد کنم بلا رم

در خانۂ من برادرم یا پدرم گر پاسے نہد جامۂ ز دستش بدریم

حاتم طائی را دشمن میدارم اگر سروے نزدیک من آری دختر تو و ہم - او بدید حاتم رفت و آواز داد - حاتم بیروں آمد - ہرگز حاتم را ندیدہ بود - گفت حاتم در خیمہ است - گفت میخواہم کہ او را بکشم تا ہم دختر را بمن دہد - گفت زیر فلاں درخت رو - تا ببینی و بکشی و کار تو بر آید - درحال حاتم بداں موضع رفت دو ستارے بر سر کشیدہ و خود را در خواب ساخت و گفت - قطعہ

گر بجانِ من درویش برآید کارت دلی توی دارم من جان بادت بدہیم
ورنہ جان ہیچ زیادت بود انہم خواہی تا فدائے قدمت آن و زیادت بدہیم

چوں بپائے درخت آمد شخصے را دید خفتہ دو ستارے بروے کشیدہ دو سے وے را بگشاد ہماں شخص بود - کہ بر درخیمہ دیدہ بود دانست کہ حاتم است و فتوت مینماید - درحال در قدمش افتاد و عذر خواست و باز گشت و دخترش را بگرفت -

حکایت (۴۳) آوردہ اند کہ ہارون رشید و ابو یوسف قاضی یحیٰی کہ وزیر او بود ہر سہ بزیارتے میرفتند - بزرگے را دیدند کہ بر کرسی نشستہ بود و جمعے عظیم گرد وے حلقہ زدہ - خلیفہ پرسید کہ ایں کیست ابو یوسف گفت - کہ عبدالرحمٰن بشیر کہ خلیفہ اسلام وے

آمده و بزیارت او و وا از بهر خلیفه قیام ننمود - و التفات بدو نکرد و خجل باز گشت -

قطعه

فقیر قانع سلطان و بادشاه خود است — چه غم ز حضرت سلطان و بادشا دارد
اگرچه بادشه خیل و سپاه دارد و مال — فقیر دارد ازین بیش چون خدا دارد

یحیی وزیر پرسید از کسے که این مرد از دنیا هیچ دارد یا نے - آن کس گفت صد هزار درم قرض دارد - دیگر روز یحیی صد هزار درم فرستاد عبدالرحمن قبول نکرد و گفت یحیی را بگوید که مروت تو از همت درویشان بیش نیست -

نظم

مروت آن نبود کز طریق استغنا — توانگرے به فقیرے دهد فضائل خویش
مروت از ره عقل آن بود که با حاجت — قبول می نکند آن فضائل درویش

حکایت - ۵ - ابراهیم ادهم از صوفیان دمشق پرسید که سیرت شما چیست - گفتند اگر بیابیم بخوریم و اگر نیابیم صبر کنیم - ابراهیم بخندید و گفت سگان بلخ را همیں حالت است گفتند سیرت صوفیان بلخ چیست گفت اگر بیابند ایثار کنند و اگر نیابند شکر کنند - که گفته اند قطعه

شکر نیستی کنند عارفان — زانکه فقر است و فقر عادت اوست
هستی و نیستی یکے دانند — کز دو عالم فزون همت اوست

حکایت - ۶ - شخصے را قرض بسیار بر آمد - او را نزد کریمے بردند

ونشان دادند - او را در بازار دید که در معامله حبّهٔ محاکه میکرد - باز گشت
و می گفت -

بیت

ترا که این همه گفت است و گوی بردی | چه گونه از تو توقع کنند کسی کرمی

خواجه دانست که بکاری آمده است - در عقب وی برفت و گفت
بدانچه آمده بودم بیگانه بود - بغلامی اشارت کرد - غلام صرهٔ زر که هزار
دینار بود بدو داد - مرد را عجب آمد و گفت - آن چه بود و این چیست
گفت آن معامله بود و این مروت - اهمال آن نیز دو منت است - و
اهمال این دور از فتوت -

قطعه

بخیلی کرده تا کسی زمن ببرد | دو هفته فکر کنم در زبان تقصیرش
وگر هزار بدرویش مستمند دهم | دو سال شکر کنم در قبول توفیرش

حکایت - یکی جوادی را پرسیدند که از آنچه محتاجان میدهی
وبسائلان میبخشی - هیچ در باطن خود رعونتی در تقصیران شتی باز می
یابی گفت هیهات! حکم من در کوشش و بخشش حکم کفگیر است
که در دست طباخ است - اگرچه هرچه طباخ میدهد بر کفگیر می گذرد اما
کفگیر نخوت و گمان دهندگی نبرد -

قطعه

گرچه روزی از کف خواجه است روزی ده خداست | هر چه روزی خوار خویش نیست زو منت نهی
نیست جز از کاسه و کفگیر دیگ رزق را | هر که باشد کاسه و کفگیر از منت تهی

حکایت ۸ - خلیفه بغداد در موکب مراکب حشمت و شوکت خود
میراند دیوانه پیش او رسید - گفت ای خلیفه اعنان کشیده دار که در
مدح تو سه بیت گفته ام - گفت بخوان - خواند - خلیفه را خوش آمد -
دیوانه چون آنرا دید - گفت مرا سه درم شاید اکنون تا روغن و خرما
خرم و سیر بخورم - خلیفه فرمان داد تا بهر بیتی هزار درم بدهند - قطعه

چون دل فاقه زور کند بر سخنوری　　گر مدح پادشاه سخاور کند رواست
ممدوح چون کریم بود گرد شعر او　　هر بیت را خزانهٔ گوهر و بدره زر است

حکایت ۹ - ابراهیم ابن سلیمان ابن عبدالملک گوید که در
آن وقت که نوبت خلافت از بنی امیه به بنی العباس انتقال یافت
و بنی العباس بنی امیه را میگرفتند - من بیرون کوفه بر بام سرایی که
بصحرا مشرف بود نشسته بودم - دیدم که علمهای سیاه از کوفه بیرون آمد
در خاطرم چنین افتاد که آن جماعت بطلب من می آیند - از بام فرود
آمدم و بکوفه درآمدم و هیچکس را نمی شناختم که پیش وی پنهان شوم
بدر سرای بزرگ رسیدم و در آمدم که مردی خوبصورت سواره ایستاده
است و جمعی از غلامان و خادمان گرد او برآمده و پیش او آمدم و سلام
کردم گفت تو کیستی و حاجت تو چیست ؟ گفتم مردی ام گریخته و از
خصم ترسیده بمنزل تو پناه آورده ام مرا بمنزل خود در آورد و در

حجره‌ای که نزدیک حرم وے بود نشاند۔ چند روز آنجا بودم به بهترین حال۔ هرچه دوست تر میداشتم از مطاعم و مشارب و ملابس همه پیش من حاضر بود۔ از من هیچ نمی پرسید۔ هر روز یکبا سوار می شد و باز می آمد یک روز ازو پرسیدم که هر روز ترا می بینم که سوار می شوی و زود می آئی بچه کار میروی؟ گفت ابراهیم بن سلیمان پدر مرا کشته است۔ شنیده ام که پنهان شده است هر روز میروم۔ بامید آنکه شاید که وے را بیابم و قصاص پدر ازو بستانم۔ چون این را شنیدم از او بار خود در تعجب ماندم که مرا قضا در منزل کسے انداخت که طالب قتل من است۔ از حیات خود سیر آمدم۔ آن مرد را نام وے و نام پدر وے پرسیدم۔ دانستم که راست میگوید۔ گفتم اے جوانمرد! ترا در ذمهٔ من حقوق بسیار است واجب است بر من که بر خصم تو دلالت کنم۔ و این راه آمد و شد بر تو کوتاه گردانم ابراهیم ابن سلیمان منم خون پدر خود از من بخواه او از من باور نکرد۔ و گفت از حیات خود بتنگ آمدی میخواهی که ازین محنت خلاص شوی گفتم لا والله من او را کشته ام و نشانها گفتم۔ دانست که راست میگوید۔ رنگ او برافروخت و چشمان او سرخ شد۔ زمانے سر در پیش انداخت۔ بعد ازان گفت زود باشد که پدر من داد خون خود از تو خواهد۔ من زنهارے که ترا داده ام۔ باطل نکنم برخیز و بیرون رو

که بنفس خود ایمن نیستم مبادا که گزندی بتو رسانم - این بگفت و هزار دینار عطا فرمود و بگریستم و بیرون آمدم - نظم

جوانمردا جوانمردی بیاموز ‌ ‌ ‌ ‌ ز مردان جهان مردی بیاموز
درون از کین کینه‌جویان نگهدار ‌ ‌ ‌ ‌ زبان از طعن بدگویان نگهدار
نکوئی کن بآن کو با تو بد کرد ‌ ‌ ‌ ‌ کزان بد رخنه در اقبال خود کرد
چو آئین نکوکاری کنی ساز ‌ ‌ ‌ ‌ نگردد جز بتو آن نیکوئی باز

حکایت - ۱۰ - حاتم را پرسیدند که هرگز از خود کریم تر دیدی؟ گفت بلے - روزے بخانہ یتیمے فرود آمدم داو ده سر گوسفند داشت فی الحال یک گوسفند را کشت و بپخت و پیش من آورد - مرا از و قطعه گوشت خوش آمد بخوردم و گفتم واللہ بسے خوش است - آن پسر بیرون رفت و یک یک گوسفند رامی کشت و آن موضع رامی پخت و پیش من می آورد - و من ازان آگاه نے - چون بیرون آمدم که سوار شوم دیدم که بیرون خانه خون بسیار ریخته است - پرسیدم که این چیست؟ گفتند وے همه گوسفندان خود را کشت - ملامتش کردم که چرا چنین کردی؟ گفت سبحان اللہ چون ترا خوش آمد چیزے که من مالک آن باشم و در آن بخیلی کنم پس زشت سیرتی باشد در عرب - پس حاتم را پرسیدند که تو او را در مقابلۂ آن چه دادی؟ گفت سی صد سرخ موے و پانصد گوسفند - گفتند پس تو کریم تر باشی؟

گفت: جهان او است هرچه داشت داد. و من از آنچه داشتم از بسیار اندکی بیش ندادم.

قطعه

چون گدایی که نیم نان دارد — نیمه‌ای وهد ز خانهٔ خویش
بیشتر زان بود که شاه جهان — بدهد نیمه از خزانهٔ خویش

حکایت. اوباش طایفهٔ افغان وقتی کاشان را غارت کردند خوانها بردند. و خوانها خوردند. تا هم کجا چه عریان شد و چشمه گریان. قضا را کاشانیان افغان را در کاشانه کشتند. یکی از اهل آن دیار بر سر قبر شان نالید و مویه. بر خاک می‌مالید. یکی گفتش ای برادر بهرت عاقلان آن است که بر دوست نالند نه بر دشمن. گفت این از آن طایفه است که هیچ زنده بر تن هیچ زنده نگذاشتند و هر کجا نانی و خوانی را دیدند نان را خوردند و خوان را بردند.

قطعه

قومی کمین دلیر تر از شیر جان شکار — خیلی بجوش حرص تر از گرگ ناکسان
در چشم خصم شان که وزان پیل در هراس — در زلف تیغ شان که وزان شیر در فغان
از بسکه خسته بسته گرانبار شد زمین — از بسکه کشته پشته پر از ناپدید نشان

قطعه

نه نیستی اندر تن شهر وشی انارانه بسر — نه آبی مانده بر عارض شه تابی مانده بیکر
مرغان آن شیان بر وشانی پرستان را — آتشی اند و خشیانه ساقی مانده شستا لفر

گفت اے رفیق حق بالست لیکن چون من دشمن را بدین حال بینم دوست دارم۔

قطعہ

نفس امارہ تو دشمن تست — چون شود کشتہ دوست گردد دوست

تن تو پوست ہست جان تو مغز — مغز ترا ار ز دست بشکن پوست

حکایت ۱۱۔ آوردہ اند کہ یکے از بزرگان راکہ ودیعت حیات بموکل اجل سپردہ بود رخت ازین مرحلۂ فانی بسرائے جاودانی بردہ در خواب دیدند۔ واز حالتیکہ بعد وفات وے را واقع شدہ بود پرسیدند فرمود کہ مدتے در شکنجۂ عذاب گرفتار بودم۔ ودر چنگال عقاب عقوبت می فرسودم ناگاہ پروانۂ نجات از دیوان کرم الٰہی برسید وحق سبحانہٗ گناہان مرا بیامرزید۔ سائل از وے استفسار نمود کہ ہیچ دانستی کہ سبب امرزش چہ بود وبچہ وسیلت صورت خلاصی رو نمود۔ جواب داد کہ آرے در بیابانے رباطے ساختہ بودم۔ گردروے درگرمگاہ روز بسایۂ آن رباط پناہ آورد۔ وزمانے استراحت کردہ۔ چون مشقت او براحت مبدل گشتہ بود از روے نیاز زبان بدعا کشادہ وبدین وجہ گفتہ کہ خدایا بانی این موضع را بیامرز۔ فی الحال تیر دعاے او بر نشانۂ اجابت رسیدہ مرا بیامرزید و از حضرۂ جحیم بروضۂ نعیم رسانید۔ فرد

ہرچند بروے کار در می نگرم — نیکی ست اگر نیک ست وگرہیچ ہیچ

حکایت ۔ ۳۱ ۔ در اخبار آمده که خسرو پرویز را سپه سالارے
بود بلشکر کشی و دشمن کشی معروف و مذکور۔ و بمتانت راے و قوت عزم
در اطراف ممالک موصوف و مشهور مقرب ملک و عمدۂ ممالک بودے
و خسرو پرویز از صوابدید او عدول نمودے ۔ **بیت**

از و تازه بُد گلشن خسروی — ببازوے او پشت دولت قوی

وقتے صاحب خبراں بسمع ملک رسانیدند۔ که سپه سالار شما از جادۂ
فرماں برداری انحراف خواهد ورزید۔ و سبیل عناد و عصیان
و طریق سرکشی و طغیان مسلوک خواهد داشت پیش ازانکه صورت از
قوة بفعل آید۔ تدارک آں اشتغال باید نمود۔ **فرد۔**

علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد — دریغ سود ندارد چو رفت کار از دست

خسرو ازیں خبر اندیشه مند شد۔ و گفت اگر او عنان عزیمت از
روے مخالفت بطرفے از اطراف ممالک بگرداند بسیارے از اعیان
لشکر و سران سپاه با وے راه موافقت پیش گیرند۔ و یکبارگی که از
آوازۂ باغی شدن او قصورے در ارکان ملک پدید آید۔ و از دیدۂ
طاغی گشتن او فتورے بقواعد سلطنت راه یابد۔ **بیت**

مبادا برآرد به بیداد سر — که در ملک پیدا شود شور و شر

پس با خواص دولت و مشیران مملکت دریں باب مشاورت

فرمود رائے ہمگنان بران متفق شد که او را بند باید کرد خسرو بحسن تدبیر
ایشان آفرین کرد۔ در روزے دیگر آن امیر را طلب کرده بموضعے بالاتر
از مقام او بنشاند و ذکرِ محامد و مفاخر و سیرتہائے ستوده و خصلتہائے
پسندیدۂ او بر زبان راند۔ و از نفائس و خزائن و نقود و دفائن خویش
زیاده از استحقاق وے عطا فرمود۔ مشیران نیکو رائے که صلاح و صواب
در بند کردن او دیده بودند در محل فرصت عرضه داشتند که سبب تخلف
از مقرر عزیمت ہمایون چه بود شاه تبسم فرموده گفت۔ من رائے
شما را خلاف نکردم و از عزیمت خود انحراف نورزیدم۔ شما گفته بودید۔ که
او را بند باید کرد من خواستم که او را محکم ترین بندے مقید سازم ہیچ
قیدے قوی تر از بند احسان ندیدم و دیگر تامل کردم که محل ہر قیدے
عضوے معین است و بندے که بر یک عضو افتد پیدا است که چه نوع
بندے باشد۔ خواستم که بند بر دلش نہم۔ که دل سلطان است و اعضا و جوارح
خدم و حشم او بند۔ و چون اصل مقید گردد ہر آئینه تمام اعضا و جوارح که
تبع او بند بسته گردند۔ و دیگر بند آہنین بر ہر عضو که نہند البته بپایان سوده
گردد۔ و بند کرم و احسان که بر دل نہند ہیچ چیز فرسوده نگردد و
در امثال آمده۔ که مرغ وحشی را بدام مقید توان کرد و آدمی را باحسان
و انعام۔

مثنوی

کرم پیشه کن کادمی زاده صید   باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن بہ بند   کہ نتوان بریدن بہ تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند ولطف وجود   نیاید دگر خبث ازو در وجود

حکایت - ۱۴۰ - آوردہ اند کہ چوں آوازۂ جوانمردی حاتم جزیرہ عرب را تا دارالملک یمن فرو گرفت - وصیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید - والی شام و حاکم یمن و بادشاہ روم بعداوت او برخاستند - چہ ہریک از ایشاں دعوی سخاوت کردندے ولاف جوانمردی زدندے - وذکر حاتم بر زبان اہل زماں بیشتر جاری بود - وطنطنۂ کرم وجود وے در ہمہ اطراف سائر و ساری - شعر

ابر دریا دل ز دست جود او در انفعال   مال عالم زیر پائے ہمت او پائمال

پس ہریک از ایشاں با او بطریقۂ سلوک کردند - اولاً والی شام خواست کہ او را بیاز ماید - کس فرستاد و از وے صد شتر سرخ موی سیاہ چشم بلند کوہان طلبید - ومثل آن شتر در وادی عرب نادر باشد و اگر یافت شود - بسیار گراں بہا بود - وفی الواقع دراں وقت این نوع شتر در رمۂ حاتم نبود - چوں کس بادشاہ شام بحاتم رسید پیغام والی گذرانید - حاتم دست قبول بر سینہ نہاد - ودر جواب آن سمعًا وطاعتہً بر زبان راند - فرد

هرچه امر شود چاکریم و دولتخواه — هرچه حکم رود بنده ایم و خدمتگار

پس ایلچی را بمنزل نیکو فرود آورد - اسباب ضیافت چنانچه فراخور
احوال او بود مهیا کرد و انتظار فرمود - تا در قبایل منادی کردند
که هر که مثل این شتری بیاورد بهای تمام ازو بخرم و میعاد دو ماه بها
بدو رسانم حاصل کلام بدین طریق صد شتر قرض کرده بسلطان شام
فرستاد چون سلطان شام بدین حال اطلاع یافت انگشت تعجب بدندان
تحیر گرفته فرمود که با این اعرابی با همی آمده ایم و او خود را بواسطه ما در
قرض انداخت - پس همان شتران را با متاع مصر و شام بار کرده بدست
همان ایلچی باز گردانید - چون شتران را نزد حاتم آوردند - باز فرمود
تا منادی کردند که هر که شتری قرض داده بیاید و همان شتر خود را
با آنچه بار دارد بگیرد و ببرد - پس آن صد شتر را با بار بخداوندان داد
و هیچ چیز برای خود باز نگرفت خبر بسلطان شام رسید گفت این همه
مروت که از حد آدمی زاد است و سخاوت حاتم را مسلم است - فرد

آوازهٔ سخاوت و احسان حاتمی — آخر درین جهان نیست نهایت را

حکایت ۱۵ - دیگر عظیم الروم که او را هرقل گفتندی چون آوازه
جود حاتم شنید - متفحص اخبار و متجسس احوال وی گشت - بسمع وی
رسانیدند که حاتم فرسی دارد باد پای و بارگی جهان پیمای چون تیر

خدنگ زود دودچوں عمر گرامی زود رواسپے بگرم روی با آتش دم مشابہت زدہ واز تیز گامی بابا دطریق ہمراہی سپردہ۔ نظم

چو اشک عاشقان گلگوں وخوشرو　　جہاں پیما تر از شبدیز خسرو

بوقت حملہ برق آسا جہندہ　　بگاہ پویہ چوں صرصر روندہ

قیصر وزیر خود را گفت۔ کہ خبر سخاوت حاتم در عرب وعجم فاش شدہ وصیت جوانمردی ومروتش از قاف تا قاف فرو گرفتہ ومن شنودہ ام کہ بدیں صفت اسپے دارد میخواہم کہ نقد او را بر محک اعتبار بیازمایم و صورت دعوی او را در محکمۂ معنی امتحان نمایم وکس از پے آن مرکب بقبیلہ طے فرستم۔

مثنوی

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد　　بخواہم گر او مکرمت کرد داد

بدانم کہ در دعوی شکوہ ہی است　　وگر رد کند بانگ طبل تہی است

پس ایلچی بجہت آن مرکب با تحفہ وہدایا کہ لائق حاتم بود فرستادند کہ زمانے را رسول ملک روم بقبیلہ طے رسیدہ در حوالی ومنازل حاتم نزول نمود۔ قضا را مقارن رسیدن ایلچی ابرے پدید آمد و باران وبرف باریدن گرفت۔ حاتم مہمان را دلداری نمود ومنزل شائستہ فرود آورد۔ وفی الحال بفرمود۔ تا آن اسپ را بکشتند وطعامے مہیا کردہ نزد مہمان آوردند۔ بعد از فراغت طعام اسباب استراحت مہیا ساختہ

حاتم از خیمہ بیروں رفت ۔ و آں شب از ہیچ نوعے سخنے نگذشت علی الصباح
کہ حاتم بعد ز خواہی آمد ۔ ایلچی منشورِ قیصر با ہدایا کہ فرستادہ بود ۔ بحاتم نمود
چوں حاتم بر مضمونِ آں اطلاع یافت بغایت اندیشہ مند گشت ایلچی
بفراست اثر ملالت بر جبیں حاتم مشاہدہ فرمودہ گفت اے جوانمرد!
اگر در دادن اسپ مضائقہ داری ۔ از جانب ما ہیچ چنداں مبالغہ نیست ۔
حاتم جواب داد ۔ کہ مرا از یں جنس اسپ اگر ہزار باشد و کسے از اہلِ
روزگار از من طلب بہیچ وجہ مضائقہ در حیزِ تصورِ من نیاید خصوصاً
سلطانِ عظیم الشان مرا طالب یک اسپ معزز ساختہ و بجہت ایں جزوے
خدمت رسول بزرگے ارسال نمودہ ۔ اندیشۂ من از تحسر است و تفکرِ من
از غایت تحسر کہ چرا زود تر خبر نیافتم تا آں اسپ را تلف نکردمے ۔

مثنوی

من آں باد رفتار دلدل شتاب ۔۔۔ زبہر شما دوش کردم کباب
کہ بُد ظلمت ابر از پیش و پس ۔۔۔ بسوے رمہ رہ نمی یافت کس
بنوعے دگر روے درا ہم نہ بود ۔۔۔ جز آں بر در بارگاہم نہ بود
مروت ندیدم در آئینِ خویش ۔۔۔ کہ مہماں بخسپید دل از فاقہ ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش ۔۔۔ دگر مرکب نامور گو مباش

پس اسپان تازی و تبرکات حجازی جہت سلطان روم فرستاد

ورسول رانیز از تحف ہائے آن دیار بہرہ مند ساختہ بخوبتر وجہے روانہ کرد۔ چوں ایلچی آمد قیصر از فحوائے حال خبر یافت وصفت انصاف پیش آوردہ۔ گفت کہ آئین مروت و قاعدۂ فتوت حاتم را مسلم است

قطعہ

توان گفت کامروز نبود بعالم جز و شہریار دیار مروت

زردی جوان مردی و مہربانی بروختم شد کار و بار فتوت

حکایت۔ ۱۲۔ دیگر حاتم یمن بادشاہے بود۔ صفت کرم وسخاوت برو غالب وخصلت احسان و مروّت برو مستولی۔ ہموارہ موائد انعام او برای خاص و عام نہادہ۔ و فوائد اکرامش بجہت محتاجان و درماندگان آمادہ۔

بیت

چو دست جود بخشش برکشادے زعالم رسم خواہش برفتادے

میخواست کہ جز نام کرم او بر زبانہا مذکور نشود۔ و غیر از صفت جود وسخائے او در اطراف عالم مشہور نگردد۔ و بدیں سبب ہر کہ پیش او صفت حاتم کردے آتش غضبش اشتعال نمودہ بایذائے وے مشغول گشتے و گفتے۔ کہ حاتم مردے صحرا نشین است از جملۂ رعیّت ولایت من نہ او را نشۂ مملکت داری و نہ منصب فرمانروائی نہ قوت جہانگیری و نہ بازوے کشور کشائی۔

شعر

نہ اورا خزانہ است و نے تخت تاج — نہ باجش کسے می دہد نے خراج

پیداست کہ از دست او چہ کرم آید ؟ و باسپ و شتر و گوسفندے چند کہ دارد چہ مقدار کرم نماید۔ من آنچہ در سالے حاصلِ حاتم باشد۔ در روزے بسائل میدہم۔ و صد برابر خوان او در یک چاشت پیش مہماں می نہم۔

مصرعہ۔ بہ بیں تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجا۔

القصہ ملک یمن روزے جشنے عظیم ساختہ بود۔ و طرح دعوتے بادشاہانہ انداختہ تمام روز چوں آفتاب بزر بخشی مشغول بود و مانند ابر بگوہر فشانی اشتغال می نمود۔ ناگاہ در اثنائے ایں حال **بیت**

در ذکر حاتم کسے باز کرد — دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

ملک ازاں برنجید و عرق حسدش در حرکت آمدہ باخود اندیشہ کرد کہ ہیچگونہ زبان اہل زمان از ذکر حاتم خاموش نیست۔ وصفت نکوکاری ومہمانداری او بردل مردمان فراموش نے بیں ہماں بہتر کہ بدستیاری ملاحِ فلک کشتی عمر او را در غرقاب فنا افگنم و بمددگاری استاد اندیشہ رقم نام او را از لوح زندگانی محو کنم۔ **بیت**

کہ تا ہست حاتم در ایام من — بہ نیکی نخواہد شدن نام من

در پائے تخت او عیار پیشہ بود۔ کہ برائے یک درم صد خون ناحق را میان بربستے و بامید اندکے فائدہ شیشۂ دل بسیار کسان را بسنگ جفا

شکستہ — بیت

چو چشم نازنینان بود خونریز — چو زلف خوبرویان فتنہ انگیز

القصہ شاہ یمن او را طلبیدہ بمواعید خسروانہ مستظہر ساختہ بر آن آورد کہ خود را بقبیلہ طی رساند و بہر حیلہ کہ داند و بہر شعبدہ کہ تواند حاتم را نیست و نابود گرداند۔ عیار متعہد قتل حاتم شدہ متوجہ قبیلہ طے گشت و بعد از مدتے بدان سر منزل رسید۔ تا جوانے خوش خوئے نیکو روئے کہ سیماے بزرگی از جبہہ او تابان و فرخندگی در ناصیہ او درخشان بود ملاقات کرد۔ جوان از روے مہربانی و شیرین زبانی او را پرسش کرم نمودہ پرسید۔ کہ از کجا می آئی و کجا میروی۔ عیار پیشہ جواب داد کہ از یمن می آیم و عزیمت شام دارم۔ جوان التماس نمود یک امشب بقدم کرم وثاق مرا مشرف سازد۔ تا حضرے کہ باشد بنظر شریف رسانم و بدین تلطف کہ کلبۂ مرا بنور حضور خود بیارائی منت دار شوم۔

مصرعہ — زود درآئے و شبستان را منور کن۔

آن عیار بجو شنجوئی خود بطوئی بستہ آنجوان شدہ روے بمنزل وے نہاد و ازان جوان رسم ضیافت و شرط مہمان داری بروجہے تقدیم افتاد کہ ہرگز آن عیار را در خاطر خطور نکردہ بود۔ و در ضمیر او نگذشتہ۔ میزبان لحظہ بلحظہ تکلفے دیگر نمود۔ و مطعومات گوناگوں و مشروبات رنگا رنگ

ترتیب میفرمود۔

بیت

ہر نفسے بر سر خوانش نگر خوردنی خوب از یک دیگر

ومہمان ساعت بساعت بدل آنجوان را تحسین میکرد۔ وبزبان ثنا وآفرین او میگفت۔

بیت

تبارک اللہ ازین مردمی وخوشخوئی گذشتہ ز ہمہ نیکوان بہ نیکوئی

برین منوال تاشب تیرہ بپایان رسید وصبح روشن روے از افق مشرق آغاز طلوع کرد۔ مہمان با دیدہاے گریان وداع میزبان را میان دربست وبزبان نیاز مضمون این بیت جگر سوز دل گداز ادا میکرد

بیت

دلم می سوزد از داغ جدائی چہ بودے گر نہ بودے آشنائی

جوان بمبالغۂ بسیار درخواست میکرد۔ کہ دو سہ روزے اینجا اقامت نمائی ومرد عیار بانواع عذر ہا متمسک شدہ می گفت بیت

نیارم شد البتہ اینجا مقیم کہ در پیش دارم مہمے عظیم

جوان گفت مرا لتشریف محرمیت ارزانی دار۔ وحقیقت کہ ہست با من درمیان آر۔ شاید کہ مددے توانم کرد۔ وہمراہی بجائے توانم آورد مہمان چون دلنوازی وجوان مردی ازوے مشاہدہ کردہ بود مع ہذا بوجود تامل نمود۔ کہ این مہم کلی کہ مرا درپیش است بے امداد چنین یارے

ولے دستیارے ازین گونہ مددگارے سرانجام نخواہد یافت کہ مردے
بامروت وکارسازو دلجوی وغریب نوازاست - ہیچ یہ ازاں نیست کہ پردۂ
ازروے کار بردارم وادرا یاردھمرازم خودساختہ روے
بساختن - آن مہم آرام -

نظم

یک گل مقصود درین بوستان　　　　اچیدہ نشد بے مدد دوستان
دامن یارے اگر افتد بدست　　　　فارغ وآزادہ توانی نشست
کارتو از یار تکمیل شود　　　　مشکلت از ہمقسان حل شود

پس اول جوان را بجہت اخفاے آن مہم سوگند داد - بعد ازمبالغۂ بسیار
وتاکید بسیار سرخود را باآو درمیان نہاد - وگفت شنودہ ام کہ درین نواحی
حاتم نام کسے ہست کہ لاف جوانمردی میزند ودعوی احسان ومردم
نوازی میکند - شاہ یمن را ظاہراز وے غمے در دل وخدشہ درخاطر پدید
آمدہ ومن مردے پریشان روزگارم ومعاش من از دزدی وعیاری
میگذرد - درینولا سلطان ولایت من مرا طلبیدہ ووعدۂ مال ومتاع
فراوان فرمودہ بشرطِ آنکہ حاتم را پیدا کردہ بقتل آرم وسر اورا تحفہ
پیش ملک برم ومن بضرورت وجہ معیشت این صورت را قبول کردہ
بدین قبیلہ آمدہ ام نہ حاتم را می شناسم ونہ راہ بمنزل اومی برم - از
درویش پروری وغریب نوازی تو عجیب وغریب تیا شدہ کہ حاتم را من کجائی

و در قتل او شرط مددگاری بجاے آری۔ تا من از عہدے کہ کردہ ام بیروں
آمدہ باشم۔ و بدولت تو از مواعید شاہ یمن بہرہ مند گردم۔ جوان ایں
سخنان را استماع نمودہ۔ بیت

بخندید و گفتا کہ حاتم منم　　سر اینک جدا کن بہ تیغ از تنم

اے جوان ابر خیز و پیش از آنکہ متعلقان من خبردار گردند۔ کہ سر من بردار
و سر خود گیر۔ تا مقصود شاہ یمن حاصل و مراد تو نیز بیشتر گردد۔ بیت

چو حاتم بآزادگی سر نہاد　　جواں را بر آمد خروش از نہاد

عیار فی الحال پیش حاتم بر زمین افتاد و بوسہ بر دست و پاے وے
میداد و میگفت۔ نظم

اگر من گلے بر وجودت زنم　　نہ مردم کہ در کیش مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت　　وز انجا طریق یمن بر گرفت

حاتم اسباب راہ او از زاد و راحلہ تہیہ نمودہ او را تسییل کرد۔ عیار
پیشہ بعد از قطع راہ چوں پیش بادشاہ آمد صورت حال بعرض رسانید
ملک یمن از روے کرم طبعی منصف شد و از راہ آزادگی و جوانمردی
معترف گشت۔ کہ کرمے درین مرتبہ ہیچکس از عالمیان نیست و سخاوت
بدین شان مقدور ہیچیک آزاد میان نہ۔ بیت

ہست جوان مرد و درم صد ہزار　　کار چو با جان فتد انجاست کار

حکایت ۔ ۲۰ ۔ آوردہ اند ۔ کہ سلطان محمود باغے ساخت چوں
روضۂ رضواں دلکشا و مانند فردوس بریں بہجت افزا ۔ از نزہت و
صفا چون بوستان بہشت تازہ وخرم واز غایت طراوت و نزہت
رشک گلستان ارم ۔

نظم

بسے گل شگفتہ بر اطراف باغ | برافروختہ ہر یکے چوں چراغ
ریاحین دمیدہ بر اطراف جوی | صبا عطر بیز و ہوا مشکبوی
درختش ز طوبے دلاویز تر | گیاہش ز سوسن زبان تیز تر

و پدر خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتے کرد ۔ کہ خوان سالار فلک بزمے
بدان زیبائی ندیدہ بود ۔ و گوش زمان سماطے بدان آرائش نشنیدہ طعامہا
لذیذ از موائد خلد بریں نشان میداد حاضر کرد ۔ و شربتہاے خوش گوار
کہ از حلاوت ذوق شراب طہور حکایت میکرد ۔ بنظر آورد ۔

مثنوی

ابا ہاے نوشین عنبر سرشت | خبر داد از خوردہاے بہشت
ز مرغان فربہ تو گوئی بساط | برآورد پر مرغ وار از نشاط
ز نو زینہا و زحلواے تر | بہ تنگ آمدہ تنگ ہاے شکر

پس از فراغت طعام پسر از پدر پرسید ۔ کہ ایں نوع در نظر انور
چہ نوع می نماید ۔ ناصر الدین گفت جان پدر ایں باغ عظیم زیبا

در روضه بغایت دلکشا است۔ اما از ارکان دولت و ملازمان حضرت ما ہر کس خواہد مثل این تواند ساخت۔ پادشاہان را باید کہ باغ چنان سازند کہ دیگرے را مثل آن ساختن میسر نشود و میوہ ہاے آن در ہیچ بوستان بدست نیاید۔ سلطان فرمود کہ آن کدام باغ تواند بود۔ جواب داد کہ آن نہال تربیت و احسان در بوستان فضلا و حکما و شعرا نشاندن تا ثمرۂ حاصل کنی کہ سردی زمستان دران تصرف نتوان کرد۔

حکایت۔ ۱۰۸۔ گویند ملک صالح از ملوک شام شبہا با یک غلام بیرون آمدے و در مساجد و مقابر و مزارات بگشتے و احوال ہر کس تفحص نمودے۔ شبے در زمستان میگشت۔ بمسجدے رسید۔ درویشے را دید کہ از برہنگی می لرزید و میگفت۔ الٰہی پادشاہان دنیا نعمت ترا سرمایۂ حظوظ نفس و ہوا ساختہ اند۔ از احوالِ ضعیفان و محتاجان غافل شدہ اگر ایشان فرداے قیامت در بہشت خواہد بود۔ بعزت و جلالِ تو کہ قدم در بہشت نخواہم نہاد۔ ملک صالح این سخن را استماع فرمودہ بمسجد در آمد و جامہ با بدرۂ درم پیش درویش نہادہ بگریست و گفت شنیدہ ام کہ درویشان با پادشاہان بہشت خواہند بود۔ امروز کہ ما پادشاہیم با شما از در صلح در آئیم۔ فردا کہ شما پادشاہ باشید در خصومت بر ما مکشائید و نظر حمایت از ما باز مگیرید۔ مثنوی۔

من امروز کردم در صلح باز | تو فردا بدویم مکن در فراز
من آن کس نیم کز غرور و حشم | ز بیچارگان روے در هم کشم
تو هم با من از سر بنه خوے زشت | که تا سازگاری رود در بهشت

حکایت - (۱۹) در تواریخ مسطور است که در کرمان ملکے بود بغایت سخی و مهماندار. پیوسته در مهمان خانهٔ او کشاده بود. و خوان احسان او برائے خاص و عام نهاده. هر که بشهر او آمدے بر سفرهٔ کرم او نان خوردے و تا در آن شهر بودے وظیفهٔ چاشت و راتبهٔ شام از ضیافت خانهٔ وے بردے. وقتے عضد الدوله لشکر کشیده قصد تسخیر ولایت او کرد ملک طاقت حرب وے نداشت بحصار در آمد. هر روز لشکر عضد الدوله بر حصار آمدندے و جنگ سخت کردندے و هر شب ملک کرمان آن مقدار طعام که لشکر عضد را کفایت بودے فرستادے. عضد پیغام داد که روز حرب کردن و شب نان دادن چه معنی دارد؟ جواب فرستاد که جنگ کردن اظهار مردیست و نان دادن وظیفهٔ مردمی. ایشان اگرچه دشمن اند اما غریب بشهر و ولایت من اند. از مروت نباشد که ایشان در منزل من نان نخورند. عضد الدوله بگریست و گفت کسے را که چنین مروت باشد با وے حرب کردن از بیمروتی است. لشکر باز گردانید و تعرض با وے نکرد.

فرد.

مردمی کن بجائے دشمن و دوست کہ مروت زیان نکرد کسے

حکایت (۳۰) آوردہ اند کہ شخصے خانۂ شخصے بکرایہ ستاندہ بود در روزے چند آنجا بسر بردہ ناگاہ ازان خانہ بیرون رفت و ازاں شہر سفر کردہ بولایت دیگر افتاد۔ و آنجا بمنصب وزارت رسید۔ آن فقیر کہ خانہ بدو کرایہ دادہ بود برخاست و دست بخدمت او نہادہ چون بدان شہر رسید از گرد راہ روے ببارگاہ وزیر آورد۔ تا برسید خواست کہ ببارگاہ درآید۔ حاجبے ایستادہ بود۔ گفت چہ کسے و بچہ جرأت بدین بارگاہ در می آئی؟ گفت آشنائے وزیرام مرا آشنائی بدین گستاخی می آرد۔ حاجب پرسید کہ چہ آشنائی داری با وے؟ گفت وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ بودم حالا آمدہ ام تا نظر در کار من کند و مرا از حضیض مذلت بدر آوردہ عزت و حرمت برآرد۔ حاجب بخندید و گفت اے بیچارہ تو مرد نادان بودۂ این سہل وسیلہ ایست کہ خانۂ بکرایہ دادہ بودم این را تصور کردہ و آمدۂ کہ حق گذاری این را رعایتی یابی برو سر خویش گیر و جائے دیگر پیش قضارا وزیر پس پردہ این گفت و شنید استماع نمود۔ حاجب را طلبیدہ گفت با کہ سخن می گفتی۔ گفت مردے آمدہ کہ من آشنائے وزیرام وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ ام من او را ملامت می کردم کہ این سخن مگوئے و چنین سہل وسیلہ قرب وزیر مجو۔ و توقع التفات و انعام

مدار و زیر گفت غلط کردی برو و او را بیار که آشنائے قدیم من ست و حقوق خدمت دارد - حاجب برفت و او را در آورد - وزیر او را تعظیم بسیار کرد و دلنوازی بیشمار بجا آورد - و احوال عیال و اطفال وے پرسید و برای هریک تحفه و تبرکے بزرگانه ترتیب داد و او را دوستکام و با مرادِ وے تمام بمنزل و مقام باز گردانید - مثنوی

نورده از مهر و فا سینه را سهل مدان صحبت دیرینه را

روے مگردان ز رفیقان خویش یاد کن از خدمت یاران پیش

حکایت - ۱۲ - آورده اند که عبدالله طاهر بار عام داده بود و ارباب حاجات مرادات خود عرض میکردند - و با حصول مراد مراجعت مینمودند - شخصے در آمد که اے امیر امرا بر تو هم حق نعمت است و هم حق خدمت توقع دارم هر دو حق را رعایت کنی - و مرا از درگه قبول بدرجه قبول رسانی - عبدالله طاهر گفت - حق نعمت کدام است گفت فلان روز در ایام بالکی بچه دولت پدر در خانه من گذر میکردی من بدر خانه آب زده تا گرد بر جامه تو ننشیند - نعمت آن آب است که برای تو بر خاک ریخته ام و حق آن میخواهم - بیت

کسے کو بر تو دارد حق آبے فراموشش مکن در هیچ بابے

عبدالله پرسید که حق خدمت کدام است - گفت در آن محل که سوار

بیشتری من بدویدم و بازوی ترا گرفتم تا سوار شدی - اسپ گفت
است میگوئی هر دو حق تو ثابت است - پس او را تربیت تمام داد

نظم

بزرگانے که اہل وفتہ اند | بہ مسکین نوازی حق گذارانند
ز جام جفا بیہوشی نہ نیکوست | تہی رایان فراموشی نہ نیکوست
اساس مکرمت بر حق شناسی | بصورت ناشناسی ناسپاسی است

حکایت ۳۳ - وقتی در قبیله اعرابی قحط افتاد و بهر درست
جهت تحصیل توشه از وطن مالوف و مسکن معهود بیرون آمده چون از
شورستان در گذشت - گذارش بر موضعی افتاد که خاک پاکش صالح
زراعت بود غدیری و بر مقداری آب باران در وی جمع شده و بسبب
ریاح خس و خاشاک از دور ساخته - آبی در غایت صفا و لطافت بنظر
وی در آمد - مثل یخ پاره آب بر روی زمین ندیده بود متعجب شد
و پیش آمده قدری ازان آب بچشید - در مذاقش بسی شیرین و
خوشگوار نمود - با خود گفت که من شنیده ام که حق سبحانه تعالی در بهشت
آبی دارد شیرین که طعم آن متغیر نگردد - چنانچه در قرآن آمده فیها انهار
من ماء غیر آسن الحال گمانم حق تعالی بر فقر و فاقه من بخشوده بجز
تشنگی و بیچارگی من این آب از بهشت بدنیا فرستاده - حالا مصلحت

دران است کہ قدرے ازین آب بر داشتہ نزد خلیفۂ روزگار ہم داد
ہر آئینہ در مقابلۂ این خدمت دربارۂ من احسانے فرماید و من و اہل بیت من
ببرکت انعام خلیفہ از قحط باز رہیم - پس مشکے کہ ہمراہ داشت از آن آب
پر ساختہ راہ بغداد پرسید - و روے بدار الخلافت نہاد - ہنوز میان
اعرابی و بغداد مسافتے ماندہ بود کہ کوکبۂ حشمت و دبدبۂ عظمت مامون
رسید - اعرابی معلوم کرد کہ این خلیفہ است - و عزم شکار دارد فی الحال
برسر راہ آمد - و زبان بدعاگوئی و ثنا خوانی بکشاد - مامون بدو متوجہ
شدہ پرسید کہ اے اعرابی! از کجا می آئی - گفت از فلان بادیہ کہ اہل
آن بغصۂ قحط و بلاے غلا در ماندہ اند - گفت بکجا میروی؟ گفت
بدرگاہ تو آمدہ ام و دست تہی نیستم - بلکہ تحفۂ دارم و ہدیہ آوردہ ام
کہ دست آرزوے ہیچکس بدامن وصال او نہ رسیدہ و دیدۂ تمناے
ہیچ مخلوقے جلوۂ جمال او ندیدہ - خلیفہ متعجب شد - و گفت بیار چہ
آوردی؟ اعرابی مشک پیش آورد و گفت - ھٰذا ماءُ الجنۃ این آب
بہشت است کہ درین عالم کسے نہ دیدہ و نچشیدہ - بیت

آب نگو شیرۂ شاخ نبات   در صفت ہمشیرۂ آب حیات

مامون رکابدار را فرمود - تا قدحے ازان آب بزودی آورد و چشید
متغیر اللون و کریہ الرائحہ و دسومت مشک اعرابی در وے اثر کردہ

ورنگ و بوے آن تغیرے عجیب یافتہ۔ خلیفہ قدرے ازان بچشید و
بفراست دریافت کہ صورت واقعہ چیست؟ شرم کرم رخصت نداد۔ کہ
پردہ از روے کار وے بردارد۔ گفت اے اعرابی! راست گفتی این
عجب آبے لطیف و شربتے غریب است این را بہر کس نتوان داد۔
پس رکابدار را فرمود۔ تا قدح آب را در مطہرۂ خاصہ ریخت و مشک را
درزاویہ انداخت و در محافظت آن آب مبالغہ زیادہ از حد نمود۔ پس روی
باعرابی کرد کہ۔ یا اخاالعرب تحفۂ زیبا و تبرکے پسندیدہ آوردۂ۔ حاجت تو
چیست و چہ مدعا داری؟ گفت۔ یا خلیفۃ المسلمین مردم من از فاقہ
و بینوائی در معرض تلف اند۔ اُمید بفضل خدا دارم و بکرم تو۔ خلیفہ فرمود
تا ہزار دینار حاضر کردند۔ و گفت اے اعرابی این زر را بگیر و از ہمین جا
باز گرد۔ و روے بوطن خود نہ۔ اعرابی زر گرفتہ فی الفور بازگشت یکے از
خواص پرسید کہ حکمت درین چہ بود؟ کہ ازین آب کسے را چشا نیدی
و اعرابی را از ہمیں موضع باز گردانیدی۔ مامون فرمود۔ کہ آن آبے بود
ناخوش مزہ و بدبوے امّا بہ نسبت آبے کہ اعرابی بدان پرورش یافتہ بود
و را آب بہشت مینمود۔ شایستے کہ چون یکے از شما قدرے ازان آب
بخوردے و بسر کار نا رسیدہ اعرابی را بدان کار ملامت کردے وطعنہ
زدے و آن بیچارہ منفعل شدے۔ و اگر او را از ہمیں جا باز نگردانیدمے

شاید بیشتر رفتے وآب دجله را بار بارے واز آں آب عذب ولطیف بچشیدے
از کردهٔ وآوردهٔ خود خجل زده گشتے۔ ما شرم داشتیم که یکے نزد ما آید و سیاہ
از کرم ما توقعے نماید۔ وگرد خجالت بر صفحهٔ احوال او نشسته باز گردد۔ شعر

سخی را شرم می آید که سائل ۔۔۔ خجل از در گہ او باز گردد

باب چہارم در بخل ولیئمی

قطعه

اگر از اہل دینی اے جوانمرد ۔۔۔ بخیلان را ز اہل دیں نخوانی
نه بینم جائے ایشاں جز جہنم ۔۔۔ ولم نک نطعم المسکین بخوانی

قطعه

عارفاں را مال نقصان ست و درویشی کمال ۔۔۔ تا کمال معرفت یابی مشو مائل بمال
گر نخواہی کہ گردی پائمال نفس خویش ۔۔۔ مال چوں در دست آید نفس را دریائمال

حکایت (۱) آورده اند۔ که چوں سکه بر درم نہادند۔ ابلیس (علیه اللعنة) از شادی بیالید و آنرا برگرفت و بر سر و چشم خود مالید فرزندانش
از وی پرسیدند که چه حالت است؟ گفت درین سنگ پاره دو صفت
می بینم که بسیارے خلق را بداں بفریبم۔ گفتند کدام است۔ گفت

زردی روے وچین جبیں۔ زردی روے علامت حسد است وچین جبین نشان بخل۔

فرد

گرنداری بخل وکین رو ایش نگر   رنگ زرد وچین ابرو ایش نگر

انگاه گفت بحضرتِ خداوند کہ من بواسطۂ تو بسیارے از بخیلان را بدوزخ فرستم۔ خطاب حضرت شد کہ بسبب او بسیار جوان مردان را بہشت رسانم۔

فرد

اگر دادی زبہر خود نہادی   چو بنہادی بر خصمان بدادی

حکایت - ۳ - روزے با جمعے از یاران از زیارتے می آمدیم بمحلۂ افتادیم - عزیزے گفت من درین محلہ دوستی دارم شما را بمہمانی او برم گفتیم کیست؟ گفت فلان کس گفتیم اول داستانے از مہمانی او بشنو انگاہ اگر رغبت باشد حاکمی۔ گفت بگو۔ گفتیم روزے بخانۂ وے افتادیم و در انتظار سفرۂ دیدہ کشادیم - وچند کرت سورۂ مائدہ خواندیم ہیچ فائدہ نبود۔ کاسۂ او چون راہب نصاری مدتے از سجود سر بر نداشت و دیگ او چون زنار وے سالہا بوے آب نرسیدہ - وسفرۂ او چون تن سامری مساسے از دست مسافرے ہرگز نیافتہ۔ کفگیر او در انتظار آتش ہزار دیدہ کشادہ و کفگیر او از اصل دیگ او نشانے ندیدہ است۔

فسردہ آب دو سالہ بدیگ او چون یخ   کسے ندیدہ کہ دودش برآمد از مطبخ

هر بار که قصد رفتن میکردیم میگفت که اینک کنیزک نان می پزد و غلام آتش می افروزد - و پسر هیزم می آرد - و شاگرد آب می کشد - فرد

یک دمے دیگر مکن فریاد شور   آتش در دیگ است و نان اندر تنور

عاقبت الامر طاقت طاق شد - گفتم اے خواجه! اگر هیزم از شاخ طوبی بود و آتش از شعلهٔ سهیل و آب از چشمهٔ کوثر امکان انتظار چندین نبود -

قطعه

ناگهان بانگ برآمد ز بقیان سرائے   کآخر اے گرسنگان سفرهٔ نان آوردند

بسکه کردند فغان منتظران میگفتند   در تن مرده مگر مژدهٔ جان آوردند

چون سفره باز کردیم گرد هائے نان دیدیم مدور و لطیف - امّا هر یک چون کلیچهٔ ذر خرد و خفیف - از تنگی پندا شتی سطح مجرد است - و در خشکی چسے از صرح ممرّد - وزن هر یک مقدار درمے - و بروے نوشته که وزنوا بالقسطاس المستقیم

قطعه

از من بپرس رونق آئین عشرتش   آش از کجا و سفرهٔ ترتیبش از کجا

برخوان او نفس نزدم از هوائے آن   کز سفره نان او ببرد باد به هوا

اصحاب چون این حدیث بشنودند از دعوتش نفرت نمودند و دشنام و نفرین افزودند -

قطعه

لعنت حق باد بر جان بخیل   دور باش از سفرهٔ خوان بخیل

تلخی مرگ است در آتش لئیم	لذت زہر ست در نان بخیل

حکایت - ۳ - آورده اند که وقتی معتصم بالله با یکے از اصحاب دیوان خود تمدح میفرمود و ندیم پوے موافقت میکرد - اما وزیر ساکت بود معتصم از وے روے بگردانید - در حال وزیر دریافت و گفت حال در خدمت معلوم گردانم - خلیفه بخلوت طلبید - وزیر گفت ہر یکے را از اصحاب دیوان شغلے معین و منصبے مبین است که ازان تجاوز نشاید نمود - ندیم که با خلیفه در افراط مدح فلان موافقت نمود کار او نیست که گفته اند -

قطعه

ندیمے گر ہوس باشد کسے را	دروغِ محض باید کرد تصدیق
شہا را شاہ گر گوید ہویدا است	بباید گفت خورشید است تحقیق

ملک را بقول ندیم مغرور نباید شد و سخن وے بکار نباید بست و بمزاح گفتن وے التفات نباید کرد - که خوشامد محض گوید و صلاح ملک و ملت نجوید - اما وزیر مصلحت مملکت طلب نماید - آن شخص را که امیر المومنین امروز بر ملا بکمال فضائل وصف میفرمودند آن چنان بود از آنکه صفات کمال در آدمی سخاوکرم است - من او را بلوم و بخل منسوب داشته ام - ہما تا که بعضے از خاصان را ازین حال آگاہی بود ازان گفت را بے خلیفه را برکاکت منسوب کند - و من تحسین او را ازین معنی آگاہی جائز نداشتم **قطعه**

پادشہ را مدح ہر مردے نمی شاید نمود　　خاصہ کو اندر بلا دلویست چوں مار سیاہ
زانکہ مردم راہنر گر ہست عیبے نیز ہست　　ہر کہ داند عیب او نیکو تداند مدح شاہ

متنعم گفت چہ دیدۂ؟ گفت روزے مرابدعوت خواندو بعد ازان خوانسالار را باحضار مائدہ اشارت کرد۔ خوانسالار سفرۂ کشید و خوان نہاد و یک کاسۂ آش آورد و یک مرغ بے سر۔ آوردے مخوانسالار کرد و گفت سر مرغ چہ کردی؟ گفت در وقت بسمل پیش گربہ انداختم۔ گفت اے سگ بے حفاظ ندانستۂ کہ از ہمہ عضوہا کہ در حیوان است نزدیک عقل سر بہتر باشد۔

بیت

کاندرو پنج قوّت حس است　　شم و ذوق و سماع و لمس و بصر

اما چشم فرق نور و ظلمت و الوان از دوست۔ اما گوش استماع حروف و اصوات بواسطۂ اصطکاک ہوا از پردۂ اوست۔ اما دہان امتیاز طعامہا از یک دیگر او کند۔ اما بینی ادراک روائح طیبہ و منتنہ از و باشد اما لامسہ کہ خشک و تر گرم و سرد لمس از و توان کرد۔ و دیگر خواص اعضا بحسب ذوق۔ مغز سر دماغ را آسودہ دارد۔ و دماغ شہوت انگیزد بہترین غذا با چشم خانہ است۔ و زبان در فصاحت افزاید و فضلات لہات خون صالح افزاید۔ اگر خاصیت سر بشمارم عاجز شوم و سخن بپایان نرسد و تواز غایت نادانی سر را حقیر میداری و در پیش گربہ می اندازی

ودریں باب چندان سخن راند که مطبخی حیران بماند۔ گفت اے خواجه سر مرغے را
چندین حکمت نباشد۔ امّا حاضران را معلوم شد۔ که معرض این فضولی ج
خساست طبع ودنائت همت توئیست۔ برخوانے که یک مرغ باشد خواه
سروار وخواه نے۔ وتو خود این تکلّف در همه عمر امروز کردهٔ۔ چون خلیفه
این سخن بشنید وزیر را معذور داشت وبخیل را از مجلس دور کرد۔

حکایت ۔ (۴۲) بشیخ حسن بلغاری (رحمة الله علیه) سوال رفت
که چون است که گوسفند در هر سال، یکبار و دوبار بیش نتائج نمی دهد و هر
بار از یک تا دو بیش نمی زاید۔ وسگ هر سال سه بار می زاید۔ و هر بار که
می زاید کم از ده نمی زاید۔ و همه وقت گوسفند را می کشند وسگان را نے۔
افراد گوسفند بچندین مرتبه در شهرها از سگ زیاده است۔ **قطعه**

گر بجائے گوسفندان سگ کشند   در دو هفته کس نه بیند ذو نشان
چون چنین ست از چه معنی کمتر است   از شمار از نتیجه در جهان

شیخ فرمود گوسفند را دو خصلت خوب است یکے آنکه همه شب بخفتد چون
که بانگ تیز آهنگ صبح پیچه بکشاید گوسفند برخیزد وشبان را برانگیزد
وبعلف خوردن مشغول گردد وبهر گیاه که رسد ایثار دیگرے کند
وسگ را بر ضد این دو خصلت بد است۔ همه شب بیدار باشد و با
غریبان در پے آزار۔ وچون شیر صبح ظاهر شود بر شکال فتنه بگوشد

خسیسے و دیگر آنکہ چوں ہمروارے رسد بخیلی کن۔ و دیگرے رانگذارد کہ موافقت نماید۔ بداں صفات نیک در گوسفند برکت نہاد و بدین خصال بد از سگ برداشت۔ **قطعہ**

بخیل را نبود ہیچگونہ برکت و خیر ۔۔۔ نہ در معاش و معیشت نہ در تبار کشاد
فرشتہ ایست کہ ہر صبح و شام میگوید ۔۔۔ ہزار لعنت حق بر بخیل ناکس باد

حکایت۔۵۔ روزے بخیل متکبرے را گفتم۔ اگر تو دعوے سخا میکردی۔ من تو را دادت آوردے۔ گفت چگونہ۔ گفتم از آنکہ بخل و کبر ہر دو چنانند۔ ہر کہ زر را عزیز دارد او دیں خود را خوار دارد و بر عکس ایں نیز۔ تو ہر دو را یعنی بخل و کبر رجع کردۂ۔ **قطعہ**

کبر و بخل اند ضد ہمدیگر ۔۔۔ بحدیث و باتفاق امم
ایں کرامات ہیں کہ چہ خواجہ ۔۔۔ ہر دو را جمع می کند باہم

باب پنجم در قناعت و صبر

حکایت۔۱۔ آوردہ اند کہ کسریٰ را پسرے بود بسیار خوار ہمیشہ خستہ و بیمار بود ہیچکس سبب بیماری او نمیدانست۔ طبیبے حاضر آوردند از زمین صیح صورتے تلخ سیرتے صافی مزاجے شافی علاجے رنجوران را از دم او آسایشے و مہجوران را از قدم او آرامشے۔ دست بر نبض او نہاد

دانست کہ علت تخمہ است وسبب او بسیاری اکلہا باجتماع علاجش کرد
کسری پرسید کہ او را چہ دادی کہ بہ شد۔ گفت گرسنگی۔

مثنوی

اگر صحبتِ جسم خواہی مدام   مخور جز بقدرِ ضرورت طعام
چنین گفت بقراط گاہ علاج   کہ از خلط معدہ ست سوٗ المزاج

حکایت۔ ۲۔ بنقل معلوم است کہ حکمائے ہند را عمر دراز است وحکمت زیادہ۔ سبب ظاہر آن کم خوردن ست کہ یکے از ایشان جز بقدر بادام مغز سے طعام نخوردے در ہر سہ روز آن مقدار بکار می برد۔

قطعہ

شنیدہ ام ز حکیمے کہ گر کسے پرسد   ز مردگان کہ چہ چیز است علت مردن
ز صد یکے نبود کیں جواب می ندہد   کہ ہست علتِ مردن طعام پر خوردن

حکایت۔ ۳۔ شنیدہ ام کہ افلاطونِ حکیم چہار صد سال در خلوت نشست وہر روز باندازۂ یکدرم طعام خوردے۔ بدیں ریاضت عقود فلکی را میکرد۔

قطعہ

دیدہ ام در صحائفِ حکمت   کز طریق ریاضت افلاطون
وضع کرد است علم موسیقی   از صریر تحرک گردون
از آب و نان شکم را پُر کردۂ کہ در درونِ تو یک مسئلہ راہ نیابد۔

حکایت - ۴ - گاؤزورے دیدم کہ روزے دہ من طعام بخورد وہشت من خشت پختہ بضربِ مشت آرد و خاک میکرد و از مردم درم می ستاند. گفتم اے بد نفس دون ہمت ایں ہمہ خشت را خاک می کنی و فلوس می ستانی خاک را خشت کن واز من درم بستان آخر و ز مزدوری آمد وہ مردہ طعام خورد و یک مردہ کار نکرد. در روز دیگر بگریخت - بیت

کسے کو را گدائی گشت پیشہ نیز وش ہیچ کارے خوش نیاید

حکایت - ۵ - شیخ شفیق بلخی (رحمۃ اللہ علیہ) گفت درویشان سہ چیز اختیار کردہ اند و توانگران سہ چیز - اما آنچہ اختیار درویشان ست راحتِ نفس است و فراغت دل و آسانی حساب - و آنچہ اختیار توانگرانست مشقتِ نفس و مشغولی دل و سختی حساب روز حساب - قطعہ

درویش را زمحنت امروز ایمنی ست از فکرِ تن زمحنت فردا دل از حساب

برعکس این توانگر مسکین بروز حشر افتادہ از حساب بہ دونیاک در عذاب

حکایت - ۶ - درویشے را پرسید کہ از دُنیا چہ خواہی - گفت - آنکہ ہیچ نخواہم -

قطعہ

امید عیش مدار از جہاں بو قلمون کہ ہر دمش چو محنث طبیعتاں رنگیست

وے تو سخت از ین غافلی کہ از ہر رنگ ہمی چو مرد لخنش بداشت تنگیست

حکایت - ۷ - درویشے را گفتند کہ از صنائع چہ آموختی؟ گفت

آن را کہ پیشۂ قناعت است چہ اندیشۂ صناعت است۔ قطعہ

هر کرا هست چو قناعت هست
از دو عالم ندارد اندیشه

ایک شمر آب و یک بیابان مور
یک درم سنگ و یک جهان شیشه

حکایت۔ ۸۔ وزدے بطمع نوائے بکلبہ بینوائے در آمد چند دیگے

و پارۂ گلیمے کہ فقیر بر خود پیچیدہ بود نیافت۔ با خود گفت کہ۔ مَا لَا یُدْرَکُ

کُلُّہٗ لَا یُتْرَکُ کُلُّہٗ لاجرم دیگ را بر داشت و بیرون شد فقیر بر خاست

و متابعت او کرد۔ وزد او را دید کہ عقب او بتلاش میرود گفت فقیرا! چہ

ارادت داری؟ گفت ارادہ کوچ۔ تو دیگ را برداشتی من گلیم۔ وزد

بخندید و دیگ را بر زمین گذاشت۔ قطعہ

عاقلا همنشین ساده بشو
کز گفتار ساده بر نخوری

مرو اے وزد دور سرائے تہی
کہ از دوست پیرہن نبری

حکایت۔ ۹۔ در فصل زمستان کہ بہارستان است وزدے بالانۂ

حقیرے کہ خانۂ فقیرے بود در آمد و چندآنکہ جستجو کرد۔ غیر از جبۂ کہ جبۂ لند

نمی ارزید نیافت۔ فقیر از خوف جان در جوت آن چون بید

از باد می لرزید۔ ہیچ نیافت از حرص خویش و قناعت درویش زاید الوصف

شرمسار شد۔ فقیر از آنجا کہ خوئے درویشان و خصلت ایشان است

بر خاست و جبۂ خلقان را بر دوش وے افگند و گفت مرا معذور دار

کہ چیزے جزیں وثار لائق نثار ندارم۔ **قطعہ**

چہ غم از بے نوائی اہلِ کس را | کہ کرم باشد و درم نبود
کرم بے درم ازاں بہتر | کہ درم باشد و کرم نبود

حکایت۔ ۱۰۔ دزدے بخانہ درویشے رفت چنداں کہ بیشتر جست کمتر یافت درویش بیدار بود سر بر داشت کہ من در روز روشن دریں جا ہیچ نیابم تو در شب تاریک چہ خواہی یافت۔ **قطعہ**

لاف طاعت چند در پیری زنی | اے نکردہ در جوانی ہیچ کار
آنچہ را در روز روشن کس نجست | کے توانی جست در شبہای تار

حکایت۔ ۱۱۔ دوستے گفت مرا نصیحتے کن۔ گفتم اے رفیق من بیش از تو اسیر ایں رنج و فقیر ایں گنج ام۔ **مصرعہ**۔

دیگرے گو کہ مرا پند دہد

لیکن بتقلید حکیمان سخنے گویم شاید در تو اثر کند۔ **قطعہ**

بسیار خویش بگو گر نصیحتے دانی | چو خویشتن نپذیری مگو کہ بپذیرد
بسا طبیب کہ رنجے بگو علاج کند | ولیک خود بہمان درد عاقبت بمیرد

گفت آں سخن چیست؟ گفتم کم خور تا خود نرنجی و کم گو تا دیگراں نرنجند و کم خفت تا از ادراکِ معانی محروم نمانی و شاید کم خوردن مایۂ کم خفتن و کم گفتن تیز شود۔ چہ در تقلیل طعام قدرت بر فضولِ کلام نماند و دماغ

از فلسفۂ بخاریکه موجب مزید خوابست ایمن باشد و از فضیلت کم خوردن همین بس که شیطان برگرسنه غالب نشود. چه موسے (علی نبینا وعلیه السلام) از شیطان لعین پرسید آن کیست که ترا بروے ظفر نیست. گفت گرسنه. هم آن حضرت فرمود که دیگر تمامت عمر سیر نخوردم۔

قطعه

اگر چو شدی ز حیلۂ خصم | دو چارهٔ حیله کن بدستور
ای آنکه بحیلهٔ دگر خصم | آن حیله نماید از تو مستور

و مجربست که چون شکم سیر گردد نفس گرسنۂ شهوت گردد۔ قطعه

نفس امارهٔ تو دشمن تست | دشمن خویش را مخواه دلیر
خصم چون شد گرسنه گیرد خشم | لاجرم حمله آورد چون شیر
دشمن خویش را گرسنه مدار | هم مده آن قدر که گردد سیر

سید علیه السلام فرماید۔ "اَعْدَىٰ عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِيْ بَيْنَ جَنْبَيْكَ" (یعنی بدترین دشمنان تو نفس تست که درمیان دو پهلوی تست)

قطعه

توان گریخت بجای ز دشمنان لیکن | چو خود عدوے خودستم چگونه بگریزم
ز خویش لاجرم چون گریز ممکن نیست | جزین چه چاره که با خود همیشه بستیزم

حکایت۔ ۱۲۔ یکے را گفتند در دنیا چه خواهی۔ گفت جسم عریان

خواهم تا در قیامت خدا وندم حلهٔ بهشت پوشاند۔ و چشم گریان تا آتش دوزخ فرو نشاند۔

قطعه

ای برادر جامهٔ عوری طلب گر دریدن وا رهی وز دوختن
هم بفیشان آب از بحر بن چشم تا امان یابی بمحشر از سوختن

حکایت ۔ ۱۳۔ درویشے را پرسیدند۔ کہ راحت دنیا در چه دانی؟ گفت در دو چیز۔ اول توشهٔ کہ از رحمت خلقم باز دارد۔ دوم گوشہ کہ از زحمت خلقم بے نیاز آرد۔ گفتند اگر در قبول یکے ازیں دو مختار شوی کدام یک اختیار کنی۔ گفت قبول گوشہ کنم و ترک توشہ گویم زیراکہ زهر مجاعت چشیدن اولی تر است از منت جماعت کشیدن۔ مثنوی

در سرای خویشتن مردن زجوع به کہ سوی ناکسان کردن رجوع
آنکه هر روزش رسد روزی زغیب عیب باشد گر شود راضی بعیب
گفت شخصے با سلطے مرتضی ام سے ضمیرت اگر از سر قضا
گر کسے بند دز هر سو راه خلق از کجا روزش جو یابد راه خلق
در جوابش گفت آن میر اجل رزقش آید زاں طرف کاید اجل

حکایت ۱۴۔ شوریدهٔ را گفتند در کجا خسپی۔ گفت هر کجا شب شود۔

قطعه

هر کرا بالین ز خارا باشد و بستر زخاک هر کجا کو شب بروز آرد ندارد هیچ باک

منعم از بیم هلاکش هست و فکر خانمان ‌ ‌ ‌ ای خوشا آن بیخانمان کش نیست فکر جز هلاک

حکایت (۱۵) ابوذر غفاری را چشم بدرد آمد. تا دو درج خدابینش دو حقهٔ مرجان شد و دو عبهر حق نگرش دو لالهٔ نعمان. قطعه

چشم چون شاهباز بربسته ‌ ‌ ‌ تا نه بیند مگر شمائل شاه

دیدهٔ را که کحل ما زاغ است ‌ ‌ ‌ غالباً زین سخن بود آگاه

یکی گفتش چرا در معالجهٔ چشم نکوشی و از غایت صحت چشم پوشی. گفت اگر مجال معالجت باشد، درد بسیار است. مثنوی

چو دیدم در درون درد گر انبار ‌ ‌ ‌ دو چشم از ما سوا بستم بیکبار

هر آنکه لذت آن درد دانند ‌ ‌ ‌ چه پروا باشدش از درد دیدار

قطعه

گرت بدست فتد توتیای چشم بصیرت ‌ ‌ ‌ بپوش چشم تماشا ز توتیای بصارت

اگر بدیدهٔ معنی جمال دوست ببینی ‌ ‌ ‌ نظر بدیدهٔ صورت نیفکنی ز حقارت

حکایت (۱۶) دیو جانس کلبی را که مقدم یونان بود اسکندر طلب کرد عذر خواست و پیغام فرستاد که ترا کبر و مناعت ست و مرا صبر و قناعت تا آنها با تست نزد من نیائی و تا اینها با من است پیش تو نیایم.

قطعه

درویش قناعت گر و سلطان توانگر ‌ ‌ ‌ پیوند نیابد ابد کاسه سر شیم

هرکس که تند تار طمع پیش دلی خویش ‌ ‌ خود دشمن خویش آمده چون کرم ابریشم

حکایت - ۱۷ - شخصے صاحبدلے را دشنام داد و میرفت و شکر میگفت - یکے گفتش موجب شکر گفتن چیست؟ گفت آن که او را دشنام ندادم -

قطعه

ظلم ظالم ذخیره ایست نکو ‌ ‌ که در آخر نصیب مظلوم است
ظالم آخره عاقبت چو بخیل ‌ ‌ خویشتن زان ذخیره محروم است

حکایت - ۱۸ - وقتے از خانهاے مدائن آتش در گرفت سلیمان رض جز مصحف و شمشیر چیزے نداشت هر دو را بر داشت و بیرون رفت و فرمود سبکساران چنین سفر کنند - قطعه

بشهر بند طبیعت اگر سبکساری ‌ ‌ فراز کنگرهٔ عرش باشدت پرواز
وگر ز بار معاصیت جان گرفتار است ‌ ‌ زخاک تیره نباشد ترا مجال جواز

حکایت - ۱۹ - درویشے را گفتند از طعام دنیا چه قانعی گفت برفع ضرورت -

قطعه

محقق است که دنیا مثال مردار یست ‌ ‌ حرام صرف بران شد که هست برخوردار
ولے بحکم شریعت بسالکان طریق ‌ ‌ حلال گشته بهنگام نیستی مردار

حکایت - ۲۰ - نگر در کتاب کیمیاے سعادت غزالی دیده باشی که شخصے هر هفته جامهٔ بخیاطے بردے و اجرت را نقد ناسره بدو سپردے

خیاط از انجا کہ اہل حال بود بدانستے ونگفتے ۔ تا روزے خیاط تیہے رفتہ بود آن شخص بیامد و جبہ قلب را بشاگرد داد ۔ وے بشناخت وبا مرد بمنازعت برخاست ۔ حالی استاد برسید ۔ وصورت حال بدانست ۔ از آں مرد عذرخواست وشاگرد را تنہائی ملامت کرد کہ اے جان فرزند! ہما کہ در تصفیۂ قلب خود بنقد بکوشی و نظر از نقد قلب دیگران بپوشی چہ حال روزگارے دراز است کہ مرا با این مرد مجاملت است و او را با من این معاملت ۔ وسخت می ترسم کہ اگر او را رسوا کنم فردا یم رسوا کنند نقد ہمتم بر محک آزمائش رو نماید ۔

قطعہ

نقد گو پاک باش و گو ناپاک　　　　گر من از ہر دو پاک شستم دست
چہ کند صد ہزار گنج گہر　　　　ہر کرا یک پشیز ہمت ہست

بارے ترا چہ افتادہ بود کہ بوتۂ دل بر آتش ناصبوری کہ داشتی و بصیرفیان بازار تسلیم کہ بآزار خاطرے رضا ندہند التفات نکردی ۔

قطعہ

ہیچو خیاط بے وقوف چرا　　　　اے پسر گر نکردہ پارہ کنی
جہد کن تا مگر بوصلۂ صبر　　　　ہر کجا پارہ ایست چارہ کنی

حبیبا! آن خیاطان کیانند ۔ کہ سوزن نامرادی بر دیدۂ نفس امارہ

فردکرده و پارہائے دل را باسوزنِ بلا رفو نموده۔ جامۂ انقباض را بمقراض اعتراض بریده۔ وپیراہن صبر برشتۂ قناعت دوختہ اندداستی اگر مردی ایں پیشۂ پیش گیر والاسر خویش۔ کہ اگر چنیں دستے داری از آستیں برآر واگرخود چنیں دامنی بخود گمان بری بر کمر زن۔ ذلتگ بلوم لائمے واد راک نا ملائمے چناں سر از جیب مکافات بر کشی و لیستاد برخیزی۔ کہ گوئی تہمتن بخونِ سیاوش برخاستہ۔ وبہمن بر سر زال لشکر کشیده۔ الا آنکہ چوں از ارباب زیادت دُنیا خشونتے بینی تہانی مدح کن وعیانی قدح۔ در باطن دعاکن وبظاہر نفریں۔ تا بدعا ہدایت یابند و از نفریں نفرت کنند۔ قطعہ

نعل را باژگونہ می بندند ترکتازان چو شب روند براه
تا بدانکہ کہ روز روشن شد کس نگردد زند از شان آگاه

حکایت۔ ۲۱۔ ابوبکر وراق (قدس سرہ) گفتہ است اگر طمع را پرسند پدر تو کیست؟ گوید شک در مقدراتِ کردگاری۔ واگر گویند۔ کہ پیشۂ تو چیست؟ گوید بجنت حرمان گرفتاری۔ قطعہ

اگر پرسی طمع را کہ پدر کیست بگوید شک در اقدار الٰہی
وگر گوید کہ کارت چیست گوید تحصلہائے حرمان عمر گاہی

حکایت۔ ۲۲۔ حکیمے را پرسیدند کہ آدمی زاده کے بخود روی نشاید

گفت توانگر هر گاه که گرسنه شود و درویش هر گه که بباید ۔ قطعه

بخور چندانکه تهمد خانۂ تن   زبیشی و کمی رو در خرابی
اگر داری بخور گاہے که خواهی   وگرنه باش هر گاہے که یابی

باب ششم در بے ثباتی دنیا

حکایت ۔ ۱ ۔ چون اجل موسیٰ سلیمان (صلوات اللہ علیہما)
در رسیدہ این را امان دادند که از پائے نشستند و آن را رها کردند که
برپائے خیزد ۔

مثنوی

ضربت مرگ ناگہان باشد   چون کسے را زدامان باشد
بشنوی از من اینکه در قرآن   نشنوی و کل من علیہا فان

نظم

آنکه بر اسپ طرب شاه صفت میدیدی   این که بر مرکب چوبین بچپان میگذرد
در زمان محنت درویش بسر می آید   در نفس دولت سلطان زمان میگذرد

قطعه

چون عاقبت نیست و سرانجام هیچ نیست   خواهی بہ ابانت رو و خواهی بہ تنعم
گر بنده اگر مفلس گر خواجه اگر شاہ   بر کس ملک الموت نکرد است ترحم

حکایت ۔۳۔ آوردہ اند کہ ہارون رشید روزے قدح آب
در دست داشت۔ خواست کہ بیاشامد۔ ابن سماک گفت۔ پیش از
خدا نفس اگر اجازت باشد کلمہ بگویم۔ خلیفہ ہمچناں قدح بر دست۔ گفت بگو
گفت اگر درین حالت در بیابان باشی و این قدح آب بیک نیم بادشاہی
بتو فروشند چہ کنی؟ گفت بضرورت بخرم۔ قطعہ

مرد کز تشنگی بخواہد مرد
شربت آبش از جہان بہتر
سلطنت از برای جان باید
سلطنت گو مباش جان بہتر

گفت بعد از آنکہ بیاشامی۔ نعوذ باللہ اگر در گلو گیرد یک نیم بادشاہی
اگر بدہی فرو رود۔ چہ کنی؟ گفت بضرورت بدہم۔ قطعہ

چہ اعتبار بود اینچنین بزرگی را
کہ قدر و قیمت آن جرعہ آبی نیست
خدای راست بزرگی و بادشاہی ملک
کہ در کمالک او ہیچ انقلابے نیست

حکایت ۔۳۔ آوردہ اند کہ بہلول دیوانہ نزدیک ہارون در آمد
او را متفکر دید۔ گفت موجب تفکر چیست؟ گفت فکر از بیوفائی دنیا میکنم
گفت ترا این فکر نمی باید کرد۔ اگر جہاں را وفا بودے ہرگز این بادشاہی
بتو نرسیدے۔ قطعہ

گفت با بہلول ہارون کاشکے
این جہاں بنیاد محکم داشتے
گفت بہلول اے امیر المومنین
گر چنین بودے ہم آدم داشتے

حکایت ۔۴۔ آوردہ اند کہ نابینائے بود در یزد کہ دریوزہ گری
کردے و گرد درہا گشتے ۔ کودکے داشت کہ عصائے وے می کشید ۔ بعد
از مدتے کاروانے از یزد در رسید ۔ چنانکہ امیر کاروان صد ہزار دینار
داد کہ بار من بکشاید ۔ پرسیدم کہ ایں امیر کاروان کیست ؟ گفتند
پسر فلان نابینائے یزدی است ۔

حکایت ۔۵۔ وقتے در شہر کرمان بر در مدرسہ ترکان بودم ناگاہ
بزرگے با کوکبہ و تجمل بگذاشت ۔ بعد از ساعتے فقیرے جامۂ کہن بر سر
دست پیش من داشت ۔ درمے چند بود دادم بپیسے حاضر بود ۔ بگریست
موجبہ پرسیدم ۔ گفت آں بزرگ پسر گدائے بود ۔ و ایں فقیر از دختر
بزرگے بر انقلاب احوال جہاں میگریم ۔ قطعہ

دوش میکائیل را دیدم بہ پیش دفترے ۔ نام شخصے مینوشت و نام شخصے می سترد
چوں نظر کردم بدفتر بادشاہی میگذشت ۔ بادشاہی را بفرزندے گدائے می سپرد

حکایت ۔۶۔ آوردہ اند کہ اسکندر روزے بتعزیت
در رکاب شاہ و بکیاسے در زمین بود کہ متفکر شد ۔ ارسطاطالیس حکیم گفت
سبب تفکر چیست ؟ اسکندر گفت اندیشہ میکنم کہ عرصہ عالم گنجائی ندارد
وبداں نمی ارزد کہ بہر آں کوشش کنم ۔ قطعہ ۔
ملک عالم گرا سے آں نہ کشد ۔ کہ ز بہرش قدم برنجانی

شرق و غربش بدان نمی ارزد — کہ بویش عنان بجنباقی

حکیم گفت چوں میدانی کہ چنیں است سعی از برائے عالمے کن کہ لذت آن بے غایت و عشرت آن بے نہایت است۔ کمالات ابدی و اصل و سعادات سرمدی حاصل۔ اسکندر گفت ای حکیم ایں سعادت از کجا توان یافت۔ گفت بریاضت تن و تہذیب اخلاق و تحصیل علوم حقیقی

وایں جملہ مقدور بنی آدم است۔ فرد

تن روح گردد ار تو بکوشی بمعرفت — روح تو تن شود چو بجہلش بپروری

حکایت ۔۷۔ روزے بہلول نشستہ بود۔ چند کلہ سرے درپیش نہادہ۔ ہارون رشید بوے پرسید کہ ایں کلہ ہا چیست؟ گفت کلۂ پدرِ من و کلۂ پدر تو میان ایشان فرق میجویم۔ قطعہ

برداشتم دو کلۂ بوسیدہ را زخاک — گفتم کہ فرق باشد ہردم بجان نشان

دیدم میانِ ہر دو بوقتِ حیات فرق — بعد از وفات فرق ندیدم میان شان

نکتہ۔ آدمی تا در طلب دنیا نیست از ہمہ آزاد است چنانکہ کبوترے کہ طمع دانہ ندارد فارغ از جور دام صیاد است۔ مثنوی

آدمی را کہ میل دنیا نیست — با کس او را نزاع و دعوی نیست

مرغ را تا ہوائے دانہ نشد — تیر صیاد را نشانہ نشد

حکایت ۔۸۔ ہارون خلیفہ چوں بطوس رسید در آن روز کہ

وفات میکرد بر بالا رفت و مردم را بخواند و بترتیب بنشاند و روے بدایشان کرد و گفت - ہر بالائے را پستی در عقب است - قطعہ

ہر کہ زاد از مادر اندر عزو ناز ۔۔۔ می بباید در غم واندوہ مُرد

ہر کہ چرعہ از خم دنیا بخورد ۔۔۔ بایدا زپے خوردنش صد جام درد

گفت مرا چوں در خاک نہید ا نگویید کہ اے عزیز برخوردی از رحم سخن وا ے

بے نیازے بر نیاز او ببخشا اے - پس بفرمود تا بساط مسند بر داشتند و روے بر خاک نہاد و گفت یا من لا یزال ملکہ ارحم من قد زال ملکہ -

فرد

اے مالکے کہ ملک ترا نیست انتقال ۔۔۔ رحمت کنی بر آنکہ بر و ملک شد زوال

این بگفت و جان بداد -

باب ہفتم در تہذیب اخلاق

فضائل

(۱) در آداب نفس

قطعہ

جز اعلم و ادب کہ آن آقوتِ است ۔۔۔ ہیچ کس نیست از کسے بہتر

ادب علم بهتر از همه چیز — ادب نفس شد ازان بهتر

بدانکه ادب دو قسم است یکی با حق که امتثال او امر و اجتناب نواهی
است بلکه ترک اغراض نفس کردن و گرد مکروه نگشتن که آن را تقوی
گویند. و آن سبب کرامت بنی آدم است. دوم با خلق که حسن معاش
و لطف انتعاش است که گفته اند.

مثنوی

امر حق را بزرگ باید داشت — خویشتن به از جمله کم پنداشت
هر که این هر دو دارد اندر ذات — آدمی بود فرشته صفات
و آنکه زین هر دو شیوه است بری — دیو سار است نام او تبری

حکایت (۴) آورده اند که شبی مادری از فرزند خود کوزهٔ
آب خواست چون کوزهٔ آب بیاورد. مادر در خواب رفته بود فرزند.
برپای ایستاده و کوزه تا بامداد بر دست گرفته. نباید که مادر بیدار شود
و من غائب باشم. بامداد کوزه در دستش و از سرما فسرده بود خدای تعالی
او را دولت پیغمبری داد.

قطعه

دانی که چه گفت حق تعالی — آن کن که رضای مادر است
با مادر خود ادب نگهدار — زیرا که رضاست مادر است
جنت که سرای جاودانی است — زیر قدم پای مادر است
خواهی که رضای حق بجوئی — آن کن که رضای مادر است

رباعی

گر عاق شوی ور انچه مادر فرمود   خیرات و عبادات کجا دارد سود
میدان بیقین که نشوی بوی بہشت   گر مادر تو ز تو نباشد خوشنود

حکایت - (۳۳) نظام الملک وزیر را بمال خطیر مصادره کردند
ہیچ عقوبتے از وے حاصل نمی شد۔ حکیمے گفت او را بمصاحبت بے ادبے
عقوبت کنید۔ صاحب را حبس کردند بمصاحبت حیوانے نا دانے غافلے
لا یعقلے کہ گوئی بسبب عقل گاو ارزان بود۔ و در گران جانی کوہ زوزن
نہ دو جزا نہ خیالش از حاصل علم چیزے۔ و نہ در لطائف وہمش از نقد
فکر پشیزے -

قطعہ

زہی گران جانی کہ بگریزد ہمے   از برائے صحبتش دیو لعین
بر نسنجید ہم او میزان چرخ   بر نتابد جرم او گاو زمین
القرانکم بالبغیض آسان ترا است   اندر و عقل از قران با این قرین

مزاج نازک او را امتزاج با جنس طول شد و آنچہ میخواست اسعاف آن
قبول کرد۔

حکایت (۳۴) آوردہ اند کہ نوشیروان عادل بنام قصر نمود
بود پیر زنے را وید کوزہ شکستہ و فوجی ساخت - ہر چند میخواست کہ
کوزہ را است نمود - می افتاد و آب میریخت - نوشیروان بگریست

وگفت رعایای من چنان شکسته و تنگدست اند۔ که یکوزهٔ درست دست
رس ندارند۔ و تحقیقت درویش را این مقدار بس است۔

قطعه

قانع شدیم گرچه ز دنیا نصیب ما　　جز کوزهٔ شکسته و جز نان پاره نیست
این هم زبهرِ آنکه ز آبی و لقمهٔ　　بیچاره را بزندگی خویش چاره نیست

کس فرستاد و بزرجمهر حکیم را بخواند و حال وے بگفت۔ گفت رای پادشاه
چه صواب می بیند۔ گفت طشت زرین و آفتابهٔ سیمین بخانهٔ پیرزال
فرستم۔ گفت رای پادشاه صواب است ولیکن پیرزن خجل شود
پادشاه پنداشت که او را منع میکند گفت این حدیث لائق همت
تو نیست۔ گفت من میگویم که تو او را بانعام تخصیص مکن که داند پادشاه
را اطلاع هست بر حال زنان بفرمائے تا چهل آفتابه و طشت زرین
بدرویشانے که در حوالی اند بدهند تا بدانند که احسانِ پادشاه عام
است۔ و خجل نشود۔

قطعه

همت بلند کن که زبی همتی کسے　　قدر رفیع و منصب عالی نیافتست
بهره نیافتست زهمت کسے کاو　　در پایهٔ که همت معالی نیافتست

حکایت (۵) سلمان فارسی بر لشکرے امیر بود در میان فقرا
چنان فقیر بود که وقتے خر بندهٔ بوے رسید۔ گفت این توبرهٔ کاه را

پرواز و بلشکرگاهِ سلیمان بر سلیمانؑ برداشت چون بلشکرگاه رسید مردم گفتند امیراست۔ چون رسید و در قدم افتاد سلیمان گفت این کار را از برائے خود کردم پسند و جہ نه از برائے تو ہیچ اندیشه مدار اوّل آنکه تکبراز من دفع شود۔ دوم آنکه دل تو خوش شود۔ سوم آنکه از عهدهٔ حفظ رعیت بیرون آمده باشم۔

مثنوی

چه خوش گفت باشاه ایران وزیر ۔۔۔ که ما گوسفندیم و چوپان امیر
گر از گرگ ظلمے رود بر رمه ۔۔۔ گر اشیر چوپان بود مظلمه

حکایت۔ (۹) عبداللہ گیلانی ز وزنی فاضلے عظیم بوده است وفضل وے در آفاق مذکور است و ادب او در بیشه مشهور سلطان محمود غازی (نور اللہ مرقدہٗ) او را بادیبی فرزندان خود آورد و ادیب فرزندان سلطان را چون خوانِ کریمان بر پائے داشتے و چون سفرهٔ بخیلان لب و دہان بسته یکے کوزه بدست گرفتے و دیگرے دستار۔

قطعه

ز روے قدر عالم پیش از آنست ۔۔۔ که قدرش خلق را معلوم گردد
بسا کس که ہنر جائی رسیدست ۔۔۔ که کمتر خادمش مخدوم گردد

روزے فرزندان نزدیک سلطان رفتند و گفتند که استاد با ما چه خواری میکند۔ سلطان پیغام داد که فرزندان من شاگردانِ تو اند۔ الخ

خاوندان. خواری کردن عزیزان از خردمندی دور است و از دین و
دیانت مهجور. عبدالله گیلانی گفت ایشان را پیش من فرستا و که
تا کمالیت دین و دنیا حاصل کنید. اگر این شکایت کرده اند بشکرم جزاء
واگر دیگری التیمش سزا.

قطعه

گر پسر شکر گوید از استاد   شاید است بلکه هست ندیم
گر شکایت کند یقین میدان   که مشفق است در تعلیم

من که این خدمت ایشان را از برای آن میفرمایم که در وقتی
که منصب سلطنت رسند و بر بالای تخت نشینند. قدر بهای
استادگان بدانند و از ایشان یاد کنند و خرد را بغرور کار برسانند.

قطعه

سلطان که ندارد خبر از حال رعیت   کارش بفساد افتد و ملکش بتلاشی
چون عدل کند با همه مردم بسویت   گاهی که نماند ملک احوال تو باشی

حکایت (..) وقتی هارون رشید خوابی دید که نعقد همه دندانهای
در درج دهان او منشق شده و رشته بریده و دین سمان چون بنات النعش
متفرق گشته. بعضی را بخواند که تعبیر کن. گفت همه خویشان تو در پیش
تو بمیرند. هارون رشید را این سخن ناپسند آمد بفرمود تا مجموع دندانهای
معبر را بر کشیدند.

قطعه

با بزرگان سخن بحرمت گوی   تا ترا جاه و حرمت افزاید
گرچه با شاه راست باید گفت   لیک هر راستی نمی شاید

معبر دیگر را بخواند گفت امیر المومنین را عمر دراز باد در عمر و دولت و خلافت
بیش از اقربای خود زندگانی یابد - امیر المومنین را خوش آمد هزار دینار
بوے داد و گفت - این همان معنی دارد لیکن بتهذیب ادب آراسته آمد

قطعه

سخن را دو روست در جمله حال   یکی روی خوش دگر روی زشت
از ان روی زشتش بدوزخ برند   وزین روی خوبش بسوی بهشت

(۲) فضیلت علم

(۱) مثنوی

ز دانش بود مرد را افتخار   نباشد چو بیدانشی هیچ عار
خدا داشت بیدانشان را مثل   بقرآن کالانعام بل هم اضل

تمثیل علم با عمل چون طعام با نمک است. هر کرا هر دو هست خلعت
تمام دارد و طعام بی نمک را چه توان کرد. بیت

عمل بی علم نامضبوط باشد   همیشه مضطرب یا مضطر باشد

حکایت (۲) لقمان حکیم پسر را وصیت کرد که هر روز یک مسئله یاد گیر و عمل کن تا زود ثمرهٔ آن یابی۔ قطعه

بسیاری علم فائده نیست | هرگاه که در عمل نیاری
چون پر نکشی بروے دشمن | بیکار هزار تیغ داری

حکایت (۳) آورده اند که یکے از ملوک ماضی را پسر شائسته بود۔ اورا بغایت دوست میداشت روزے باوز را گفت این فرزند را کدام حرفه بهتر باشد۔ تا باران تحریص کنند۔ همه اتفاق کردند که از علم شریف تر پایهٔ ولطیف تر مایهٔ نیست۔ از آنکه عقل از همه چیز بهتر و علم از وے بهتر که عقل بے علم آلایست بے عمل۔ وخرد بے دانش پیرایهٔ است معطل۔

قطعه

بے آفتاب علم ندارد خرد صفا | این حال نزد عقل چو خورشید روشن است
خورشید عقل را نبود ذرهٔ فروغ | در خانهٔ دلے که نه از علم روشن است

ملکزاده را باب علم فرستاد باندک روزگار علم بسیار حاصل کرد از آنکه استعداد و کسب کمال بزرگان را زیادت است۔ روزے با جمع طالبعلمان ببازار بگذشت۔ امتحان را پیش بقالے رفت گفت دستهٔ تره من ده تا ترا مسئلهٔ تعلیم کنم بقال گفت تره یا مسئله نفروشم زر بیار

قطعه

می نبرد بدستهٔ تره پیش لقمان علم جالینوس
علم و حکمت بہ پیش دانا بر گاؤ خر را بیار کاہ و سبوس
دانش خویشتن مکن ضائع نزد نادان بهرزه و افسوس

بے نماز شام پسر متغیر بخانه آمد۔ ملک پرسید۔ که سبب تغیر چیست؟
گفت را ے وزرا خطا افتاده که بهرِ ے اشارت کردند که بدستهٔ
تره نمی خرند۔ ملک را معلوم شد که چه بوده است۔ روز دیگر جواہر نفیس
قیمتی بوے داد که پیش لقمان بر۔ او گفت تره را زر باید نه بسٔله
فروشم و نه بمهره۔ جواب پیش پدر برد۔ گفت پیش جوہری بر۔ بیرد
او ده ہزار دینار قیمت کرد ملکزاده را معلوم شد که گہر گران بہاسٔے
علم را ہر کس قدر و قیمت نداند۔ رباعی

گر قیمتِ علم خواہی از دانا پرس وز پرتو آفتاب از بینا پرس
نادان چه شناسد که چه جوہر داری قدرِ گہر گران بہا از ما پرس

(۳) صحبت اخیار

حکایت (۱) مصاحبت نیکان و مجالست دانایان کیمیاے
سعادت ابدی ست و راه نمای دولتِ سرمدی۔ مثنوی۔
مهر پاکان درمیان جان نشان دل مده الا بمہر دلخوشان

صحبت مردانت از مردان کند تا رخنه ان پاج را خنده ان کند
چوں بصاحبدل رسد گوهر بود سنگ گر خارا وگر مرمر بود

ملوک فارس را قاعده آن بود که هرگز صحبت ایشان از حکما و فضلا خالی نبودے و هیچ حکم بے مشورت ایشان نکردندے و ازیں جهت کہ بنائے سلطنت بر عدالت و راستی نهاده بودند مملکت ایشان چهار هزار سال و کسرے درکشید و سلطان سنجر ماضی (رحمۃ اللہ علیہ) حکیم عمر خیام را باخود برتخت نشاندے و خلفاے عباسی باآنکه خود دانشمند بودند همه حل و عقد کار ایشان مبنی بر کلام اہل علم و ورع بودے و در خلافت نامۂ الٰہی مذکور است کہ پادشاہ کسے را توان گفت کہ صاحب شوکت باشد و حکم او بر وفق حکمت بود پس لازم است خداوند قدرت کاملہ را متصف شدن بحکمت بالغہ۔ و ایں اوصاف بدیں وجہ دست دہد۔ کہ چگونگی تدبیر و تصرف دریں جہان بیاموزد و بروجہ آموختہ بکار برد۔ و بریں تقدیر او را بمصاحبت و مجالست علما و فضلا و حکما و افاضل باید نمود و از جاہلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود

نظم

راحت روشنی و آرام دلست همنشینے کہ لطیف و کامل است

وانکہ نادانی وغفلت صفت اوست　　صحبتش مانند زہر قاتل است

حکایت - (۲) در خبر آمده کہ ہمنشین نیک مثل عطار است کہ اگرچہ از عطر خود چیزے بتو ندہد بارے از رائحۂ او بہرہ مند گردی - و مثل قرینِ بد مانند کورۂ آہنگر است کہ اگرچہ با آتش آن نسوزی اما از دود و بخار آن متاذی شوی -

مثنوی

ور گذر از کورۂ آہنگران　　کاتش و دودے رسد از ہر کران
رو بہ عطار کہ پہلوے او　　جامہ معطر شود از بوے او

(۴) اجتناب از صحبت اشرار

حکایت - (۱) چنانچہ میل بصحبت اخیار و ابرار واجبست اجتناب و احتراز مجالستِ اشرار و فجار ہم لازم است - چہ صحبت بہ حسب خاصیت موثر میباشد پس چنانچہ از ہمنشینی نیکان فوائد کلی بحصول می پیوندد از اختلاط با بدان نتائج نالائق ظہور می یابد - صحبت نیکان سبب مزید دولت ست و مخالطت بدان موجب ملالت و ندامت -

نظم

با دولتیان نشین کہ خارے　　در صحبت گل شود بہارے
با ہر کہ نہ مقبل است منشین　　کز سرکہ نگشت کام شیرین

حکایت (۲) بزرجمہر حکیم گفتہ است کہ بد در میان مردم نیک چوں گوسفند گرگین است در میان گوسفندان صحیح صحبت ایشان در وے بدشواری اثر کند و علت وے در ایشان بآسانی موثر باشد

قطعہ

در طائفۂ بدی یک تن — تاثیر کند بجملہ اصحاب
یک ذرہ نجاست از رہ شرع — ناپاک کند ہزار من آب

حکایت (۳) بزرگے گفتہ است کہ حریف بد با نیک ہمچو آب و روغن است اگر چراغدانے را پر روغن کنند بآسانی بسوزد و روشنائی دہد۔ و اگر قطرۂ آب چکانی تیرہ سوزد و فریاد کند

قطعہ

صحبت بد میانۂ نیکان — شورش و فتنہ و فغان دارد
سگ دیوانہ گرچہ می نگزد — بوے او مرد را زیان دارد

(۵) خاموشی

حکایت (۱) آوردہ اند کہ سہ بادشاہ در مجلس نوشیروان حاضر شدند۔ قیصر روم و خاقان چین و رائے ہند۔ نوشیروان فرمود کہ بسے قرنہا باید کہ تا چنیں مجمعے دست دہد۔ بیائید تا ہر یک

سخنے بگویم سخن بادشاہاں بادشاہِ سخنان میباشد۔ و دریغ بود کہ این اجتماع بتفرق انجامد و از ما اثرے بر صفحۂ روزگار یادگار نماند۔

فرد

درین سرائے کہن خوی کن بخوش سخنے — کہ بہتر از سخن خوب یادگارے نیست

ایشان اشارت بکسری کردند کہ اوّل شما افتتاح فرمائید نوشیروان از دُرج فکر جوہر آبدار و گوہر شاہوار بر طبق بیان نہادہ گفت ہرگز بہ سخن ناگفتہ پشیمان نبودہ ام و بر بعضے سخنان کہ گفتہ شد بسیار ندامت خوردہ ام۔ قیصر روم در خزانۂ خیال نظر فرمود و این نقد تمام عیار نثار مجلس شہریار نمود۔ کہ آنچہ نگفتم توانستم کہ بگویم و آنچہ گفتم برآں قادر نبودم یعنی ہر تیر سخن کہ از شست بیان جدا نشدہ است قدرت آں دارم کہ ہرگاہ خواہم بہدف رسانم اماں چون از تقریر بیرون شد باز نتوانم گردانید خاقانِ چین نافۂ سربہر بیان بکشاد و برائحۂ این شامہ مشامِ حضارِ مجلس سلطنت را معطر ساخت کہ چون سخن نگویم او زیردستِ من است ومن برو غالبم و چون گفتہ شد من زیردستِ او گشتم و او زبردست من است وبرو چیرہ نتوانم شد۔ یعنی تا عروس سخن درپس پردۂ فکر نیست۔ مشاطۂ مشیت را اختیار باقی است اگر خواہد بر سریر نطق نشاں جلوہ دہد و اگر خواہد در نقاب عدمش بدارد اما چون ازپس حجاب بیرون آمد و پردہ

از جمال بر داشت۔ دیگر نخلو تخانۂ خفا نتوان فرستاد۔ و رائے ہند از ریاض
گفتار خود این گل خوشبو و این ریحان دلجو چیده بنزہتگاه فصاحت
آورد که ہر کلمۂ که بگفت درمی آید یا بر نہج صوابست یا در معرض خطاست
اگر صوابست قائل در عہدۂ آن سخن می ماند۔ تا از عہده بیرون تواند آمد
یا نے۔ اگر خطاست ہیچ فائده ندارد و پس در ہر دو حال خاموشی اولی است

قطعه

بپیرے رسیدم در اقصای یونان | بدو گفتم اے آنکه با عقل و ہوشی
زمردم چه بہتر بہر حال گفتا | خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمای متاخرین گفته اند۔ خموشی به از سخن بداست و سخن نیک به از
خموشی است۔

قطعه

نظر کردم بچشم عقل و دانش | ندیدم به ز خاموشی خصالے
نگویم لب به بند و دیده بر دوز | ولیکن ہر مقامے را مقالے

حکایت (۲۳) وقتے املے برآشفت و ہیچ ہیچ چندان سقط گفت
و دشنام داد که خود ملول شده یکیے خاموش نشست۔ قطعه

ہر وقت که خر برآورد بانگ | وز نعرۂ او بدرد گوش
فارغ بنشین که گرد و آخر | مسکین خرک از نہیق خاموش

یکے از دوستان ملامتم کرد که چرا در جواب او ہیچ نگفتی۔ گفتم پاس حرمت

دوستان دارم چه ابلهی که بی سابقهٔ خصومت دشنام گوید برد دشنام سیلی زند۔ و برد سیلی چوب سنگ و کلوخ کوب۔ تا ہنگامہ بزرگ شود و مجرب است که دعوای کن اگر از یک طرف لطمه خورد میانجی از دو طرف۔ پس بهتر آنست که شما بربخشید۔ قطعه

چو دشنامے شنیدی لب فرو بند
که سالم مانی از دشنام دیگر

چه خوش گفت آن حکیم نکته پرواز
که بر جان آفرین باشد ردا ور

خرے را چون بریزم خلد خار
شود محکم تر از بر جستن خر

و ہمانا حق سبحانہ، تعالی عاقل و جاہل ہر ایک را دو گوش داده تا ہر یک را گفتار دیگر در گوش آید و از گوش دیگر بیرون شود و الا اگر گفتار ہر یک در گوش دیگرے ماندے ہر عاقلے جاہل شدے و ہر جاہلے عاقل۔

قطعه

کلام عاقل و جاہل بگوش یکدیگر
چو نیک بنگری از روی تجربت باد است

ہمین بباغ ننالند بلبلان از زاغ
که زاغ نیز ہم از بلبلان بفریاد است

(۶) کتمان اسرار

حکایت (۱) یکے از حکیمے پرسید که اگر مرا سرے در خاطر خلجان کند باکہ گویم که آن را نیک نگاه دارد و فاش نکند۔ جواب داد که ہر گاه

سرے کہ ترا با آن کار است خود ناگاہ نتوانی داشت و ظاہر کنی کسے را
کہ آن در کار نیست چرا نگاہ دارد و نگوید۔ بیت

چون تو نتوانی کشیدن بار خود　　　بار اگر نکشد مرنج از یارِ خود

حکایت۔ (۲) آوردہ اند کہ اسکندر سرّے از اسرارِ خود بایکے
درمیان آوردہ بود و در محافظت آن مبالغہ کردہ۔ ناگاہ آن سر
از وے سر برزد و بگوش اسکندر رسید۔ اسکندر با حکیم بلیناس گفت
عقوبت کسے کہ سرّ کسے فاش کند چیست؟ حکیم گفت روشن ازین بفرما
اسکندر فرمود کہ من با فلان کس سرے درمیان نہادم و او
افشا کرد و من از و رنجیدہ ام و میخواہم کہ اورا بسزاء جزاے او رسانم
حکیم گفت اے ملک! از و مرنج و اورا عقوبت مکن کہ سرِ خود را خود
افشا کردۂ بآنکہ سرِ تو ترا اہم بود بارِ آن نتوانستی کشید اگر دیگرے تحمل
آن بار نکند بعید نباشد۔ قطعہ

سرِ خود را ہم تو محرم شو کہ محرم یافت نیست　　　ہمدم خود باش خود زیرا کہ ہمدم یافت نیست
دوستے یکروی ویکدل جستم از پیرِ خرد　　　گفت بگذر کانچہ میخواہی بعالم یافت نیست

(۷) وفای عہد

(۱) فرد

چو عہد کردۂ مردانہ در وفا میکوش　　　کہ نقض عہد ز مردان بسی موافق نیست

رُباعی

کجا روم ز درت گر تو راه نمائی / کہ دستگیر شود گر توام نبخشائی
وگرنہ فضل کند چارۂ من مسکیں / زہے خجالت بیچارگی و رسوائی

حکایت (۲) در اخبار آمدہ است کہ آصف بن برخیا کہ وزیر
حضرت سلیمان بود گناہے کرد۔ خدای تعالی بسلیمان پیغمبر وحی فرستاد
کہ آصف را بگو کہ اگر دگر بار از تو این گناہ در وجود آید ترا عقوبتے
عظیم کنم گفت عہد کردم کہ نہ کنم۔ بار دیگر آن گناہ کرد۔ شعر

عہد کردیم و باز بشکستیم / چہ توان کرد عاشق و مستیم

بار دیگر عہد کرد و ثابت نہ ماند۔ وباز ہمان گناہ رفت کرت سوم فرمان
شد کہ اگر این بار عہد بشکند قبول نیست۔ قطعہ

تا کے اے سست عہد بد پیمان / کرد پیمان و عہد می شکنی
اگر این بار بشکنی عہدم / پیش لاف محبتم چہ زنی

آصف بصحرا رفت و سر برہنہ کرد و روے بقبلہ آورد و گفت خدا وندا
اگر نفس و ہوائے شیطان این ست توبہ از من شکستہ درست نیاید
خطاب حضرت رب الارباب در رسید کہ اگر لطف و رحمت و احسان
این ست ہیچ گناہ گار را نشاید نومید شدن۔ قطعہ
اگر ہزار کرت بشکنی مروت و عہد / بیا بیا کہ ہماں مونس و وفا دارم

بشکست عهدی تو ترک دوستی نکنم — به بیوفائی تو در جفات نگذارم

حکایت (۳۳) پادشاهی در کشتی نشسته بود ناگاه انگشتری که
بهای او خراج عالمی بود از دست وی در آب افتاد. عهد کرد که
هر که انگشتری را بمن رساند هرچه خواهد بدهم. ملاحان که آب آشنا بودند
بجستند. درویشی ماهیء بخرید انگشتری در شکم ماهی یافت. شعر

کلید گنج مقادیر در خزانهٔ اوست — بزور بازوی تدبیر کز دری نگشاد

درویش چون انگشتری پیش ملک آورد فرمود چه میخواهی. گفت آنکه
بموجب عهدیکه ملک کرده است باید که مخدرهٔ بارگاه عصمت را در عقد من
درآورد. ملک ازین سخن متفکر شد که چگونه دختر خود را بوی دهم. با
وزیران مشورت کرد. گفتند درویش را سودای فاسد گرفته. اگر
هزار دینار بوی دهید از سر این حکایت درگذرد. ملک گفت عبارت
کرا نخواهند و عده بذیل حمیت بازگردد از تحمل سخن از دواج باحیثیت
زیادت است. هر که با او دیگری آید با وی مشاورت کنم. اتفاقا دیوانهٔ
در آن ساعت افتاد صورت حال بگفت. دیوانه گفت اگر با کسی که عهد کردهٔ
ترا نشاید نیست. بوعدهٔ خود وفا کن والا تو دانی. ملک را این سخن
خوش آمد و بعهد وفا کرد.

حکایت (۳۴) در حکایات الصالحین آمده که خواجهٔ غلامی داشت

پارسا و خداترس ناگاه این خواجه بیمار شد عهد کرد با خداے۔ کہ اگر ازیں بیماری خلاص شود این غلام را آزاد کند۔ حق سبحانہٗ او را شفا داد۔
خواجہ دل در غلام بستہ بود او را آزاد نکرد دیگر بارہ بیمار شد غلام را گفت برو طبیب را بیار تا مرا علاج کند۔ غلام بیرون رفت دو ر آمد خواجہ گفت طبیب کو۔ غلام گفت طبیب می گوید کہ او مخالفت من می کند و بدان چہ می گوید وفائی کند من او را علاج نمیکنم۔ خواجہ متنبہ شد و گفت اے غلام طبیب را بگوے کہ از مخالفت باز گشتم۔ و از نقض عہد توبہ کردم و بعد ازیں معہد گر سر برود از سر پیمان نروم۔ غلام گفت اے خواجہ طبیب میگوید اگر تو صفت و فا پیش آری با تیر شربت شفا ارزانی وا بیم خواجہ غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت۔ بیت
اگر بعہد ثبت و وفائی با حق ز روے لطف و کرامت وفا کند با تو
حکایت (۵) آوردہ اند کہ پادشاہے را محنتے صعب پیش آمد نذر کرد کہ اگر خدا مرا ازیں محنت خلاص دہد ہر نقد یکہ در خزانہ دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانہٗ او را بر ہانید و خوش دلی کفایت کرد پادشاہ خواست کہ بعہد خود وفا کند خازن را طلبید و فرمود تا نقود خزانہ را حساب کنند۔ بعد از حساب مبلغے کلی بر آمد۔ امرا و ارکان دولت گفتند اے ملک این مقدار مال بدرویشان نشاید داد

لشکر بے برگ و نوا مانند - بادشاہ گفت کہ من عہد کردہ ام کہ ایں ہمہ
مال باہل استحقاق رسانم - ارکان دولت گفتند کہ علما نیز بر ملیند کہ از زمان
ملوک بحکم "وَالعَامِلِینَ عَلَیهَا" از جملہ اہل استحقاق اند - ملک دریں قضیہ
متحیر شد، بر غرفہ نشستہ بود کہ ناگاہ دیوانۂ در گذر آمد فرمود کہ آن دیوانہ
را طلبید تا دریں باب با او مشاورت کنیم - دیوانہ را آواز دادند - ملک
گفت اے دیوانہ من عہدے و شرطے با خدا بستہ بودم کہ چوں ہم مرا
لباز وہر نقدے کہ درم در راہ او تصدق کنم ایں زمان ہم کفایت شد
مال و نقد بسیار است امرا باتفاق آن راضی نمی شوند - و علما سپاہیان
را استحقاق ثابت میکنند، تو چہ میگوئی؟ دیوانہ گفت ای ملک در آن وقت
کہ ایں عہد کردی کہ مال بدرویشان وہم سپاہیان را در خاطر گذرانیدی
گفت نہ ہمیں گدایان و محتاجان را گذرانیدہ بودم گفت بس بدیں نہادہ
کہ در خاطر گذرانیدۂ یکے از امرا گفت ای دیوانہ مال بیحد است و سپاہی
بے برگ و نوا - دیوانہ روے از ان کس برتافت و گفت - ای ملک
تو دیگر با آنکس کہ نذر و عہد با او کردۂ کار داری یا نے اگر دیگر بار با او
کار خواہد بود بعہد خود وفا کن و اگر با او کار نداری و محتاج او نخواہی
شد ہر چہ خواہی بکن - بادشاہ بگریست و فرمود ہمہ اموال را بر فقرا
و مساکین قسمت کردند -

نظم

چو محتاج خواهی شد آخر بدو — متاب از وفاداری خویش رو
کسانی که فرمانروا گشته اند — مکرم ز حسن وفا گشته اند
وفاداری آئین شاهنشاهی است — غم عهد خوردن ز کارآگهی است

حکایت (۲) آورده اند که بهرام گور وقتی در دیار عرب با نعمان منذری بود و نعمان او را بامر پدرش یزدجرد تربیت می فرمود روزی در شکار قصد آهوئی کرد و آهو از پیش او در رسید بهر طرف می گریخت و بهرام از عقب او می تاخت - هوا گرم شد و آهو از تشنگی بی طاقت گشته بکنار قبیلهٔ رسیده و بخیمهٔ اعرابی قبیصه نام در آمد - اعرابی او را بگرفت و بر پشته ببست و متعاقب او بهرام بدر خیمه رسید تیر بر کمان نهاده نعره زد که ای صاحب خانه شکار من اینجا آمد بیرون آر قبیصه ندا که کیست؟ گفت ای سوار زینهار و سوی مروت نباشد که جانوری که پناه بدین خیمه آورده باشد بدست کسی باز دهم تا بکشد - بهرام درشتی آغاز کرد قبیصه گفت سخن دراز مکن تا این تیر که در کمان داری بر سینهٔ من نزنی و مرا نکشی دست تصرف تو بگردن این آهو نرسد - و آن دم که مرا بکشتی مردم قبیلهٔ من ترا بجست و جوی آهو نخواهند گذاشت بجان خود رحم کن و از سر این آهو درگذر و اگر توقعی داری این اسب تازی نژاد را که بر در این خیمه بسته است با زین و لجام مُطَلّا بتو دادم سوار شو و اسب

خود را حمایت سازد و بمقام خود باز گردد - بهرام را این حمایت خوش آمد و با اسب او التفات نموده عنان بگردانید و بموکب خود پیوست و آورده اند که تاج سلطنت بر فرق بهرام نهادند و حلقهٔ طوق فرمان او در گردن اطاعت افگندند - بهرام قیصر را طلبید و تربیت کرد - و او را در عرب مجیر الغزلان لقب کردند یعنی زنهار دهندهٔ آهوان و حمایت کنندهٔ ایشان

نظم

کسی را که آری بزنهار خویش　　نگهدار اندازهٔ کار خویش
بمردی حمایت از او وامگیر　　بمردانگی کار از او در پذیر
یکی قطره آرد پدید ار پناه　　ز صد رصد صدف سازدش تاجگاه
ببین تربیت تا بدارش کشد　　یکی گوهر شاهوارش کشد

رذائل

والله اعلم

حکایت دوم مثنوی

عشق ز اول سرکش و خونی بود　　تا فرو ماند هر که بیرونی بود
آن شنیدستی که در عهد عمر　　بود چنگی مطربی با کر و فر

آورده اند که اول کسی که از فرزندان آدم ...

ہابیل بجہت تزویج خواہر خصومت کرد۔ عاقبة الامر چارہ ندید جز آنکہ برادر را بکشت واول خون ناحق در جہان این بود کہ او کرد نمیدانست کہ باوے چہ کند؟ اورا بر سرے نہادہ گرد جہان میگردید۔ تا آخر کلاغے را دید کہ دیگرے را کشتہ بود و دفن کردن از وی تعلیم گرفت آدم را این مصیبت بغایت صعب آمد بر قابیل دعا کرد۔ تا مردود حضرت گشت

قطعہ

خدایا حاسدم را تو بہ دہ
اگر توبہ نخواہد کرد مرگے
نخواہد بود مسکین را نوائے
برین تقدیر مرگش ہست بہ گے

حکایت (۲) وقتے شخصے نزدیک معتصم رقعہ نوشت کہ فلان کس از لشکریان وفات کردہ است وازوے مال لغے ماندہ وطفل خورد دارد اگر امیر المومنین اشارت فرماید قسمے ازان بخزانہ رساند تا لشکر معمور گردد۔ معتصم بر پشت رقعہ نوشت مبنی آنست۔ قطعہ

آن پدر مستحق غفران باد
مال اورا نما و یزدان باد
طفل را پرورش کناد خدائے
وان مفلد قہرین خذلان باد

ازین سخن ہم ضرورت معلوم می شود وارباب حکم را تنبیہ است کہ مال خاصتا ازان یتیم است باید کہ گوش بسخن حاسد وتمام ندارند ودست مسکینان بدلیشان سپارند و خود ودرون خفے ندانند وشر غمازان و ظالمان

را از سر بیچارگان دفع کنند - که گفته اند - قطعه

حدیث ظالم و نمام مشنو — اگر در خاطرت میل صوابست
ملک را نیست این معنی محقق — که ملک از غمز غمازان خرابست

حکایت (۴۳) آورده اند که سیف الدوله پادشاه عراق بود حاجبی داشت مقرب الحضرت وزیر را از وی حسد همی آمد - روزی بخدمت ملک عرضه داشت کرد که حاجب ملک را نسبت بخر نسبت می کند و ملک این عیب را نهایت دشمن میداشت ازین سخن عظیم متفکر شد و بود وسوسه بر نفس وی موثر فکر میکرد - که حاجب را بچه تاویل در عذاب افکند تا کار بدان غایت رسید که خواب و قرار از وی برفت - قطعه

بدرگان از همه خلقان دیگر — حدیث کس مختصر تر نیوشند
شنیدستی که در افواه گویند — که در معنی بدرگان جمله گوشند

تا شبی وزیر حاجب را دعوت کرد و سیر بسیار در طعام انداخت بامداد در حضرت شهریار کرد - ملک حاجب را پیش خود خواند تا وی حکایتی بگوید - حاجب آستین بر دهان نهاد تا بوی سیر بمشام ملک نرسد ملک را حکایت وزیر تصدیق افتاد - فرد

گمانی که شد با قرینه قرین — نزد همه عاقلان شد یقین

حاملی کاغذی با خزینه دار نوشت که خلعتی بدارندهٔ خود دهد و در آخر

نوشت کہ بلا توقف سرش بردارد و کاغذ را سر مہر کردہ بحاجب داد
بگمان آنکہ تشریف است تعجیل نمود۔ درراہ وزیر بوے رسید صورت
حال باوے بگفت وزیر را حسد آمد خواست کہ باخزینہ دارگوید کہ تشریف
در توقف دارد۔ گفت کاغذش دہ تا از بہر تو تحصیل کنم حاجب کاغذ بوزیر
داد۔ وزیر بدست خزینہ دار داد چون کاغذ ملک بکشاد توقف نکرد و
تیغ برکشید۔ وزیر چون این تہدید بدید گفت کاغذ از بہر حاجب
نوشتہ اند۔ خزینہ دار نشنید و سر وزیر برید روز دیگر کہ حاجب
نزدیک ملک آمد ملک تعجب کرد و حال پرسید۔ صورت حال بگفت ملک
ماجرا پیدا کرد و حاجب تدبیر ہویدا۔ حاجب را وزارت بخشید و در کارہا
صبر و تانی گزید۔

قطعہ

بجملہ حال تانی و فکر باید کرد　　علی الخصوص بزرگان و پادشاہان را
باشکار و نہان خون کس نباید ریخت　　کہ تا یقین نکند آشکار و پنہان را

حکایت (۴) برادران یوسف کہ از حسد در چاہ انداختند
و نیز بدراہم قلیل بفروختند۔ و پیراہن بدروغ خون آلودہ کردند
و پیش پدر گفتند کہ گرگش بخورد۔ این ہمہ چنان نبود کہ گریستن
مکارہ۔ قولہ تعالیٰ وجاءو اباھم عشاءً یبکون ط

حکایت (۵) وقتے در مقصورۂ ہرات وعظ می گفتم۔ در بیان

این معنی عبارت رفت پیرے بر حاست و گفت چرا شبانگاه آمدند گفتیم تا کسے آب جسیم ایشان نہ بیند۔ **مثنوی**

گریہ در شب عظیم آسان است کہ ہمیں بانگ و شور و افغان است
آستینے ہمیں نہد بر رو کس نمی بیند آب دیدۂ او

بزرگے گفتہ است تا من معنی این آیت دانستم ہرا برگریہ ہیچکس اعتماد نماندہ است۔

قطعہ

بسکہ پیش عالم آید داد خواہ کہ بمعنی اہل بیداد ے بود
گریۂ ظاہر ندارد اعتبار اے بسا گریہ کہ از شادی بود

حکیمے گفتہ است۔ کہ میان گریستن شادی و مصیبت فرق است کہ اشک مصیبت زدہ شور است۔ بخلاف شادمانی۔ **فرد**

اشک شور انگیز چون شیرین بود زانکہ اصلش از دلِ غمگین بود

لاجرم ثمرۂ حسد ایشان ہما احتیاج دنیا افزود و یوسف را کرامت و اعزاز۔

(۳) غمازی و نمامی

حکایت۔ (۱۰) آوردہ اند کہ یکے از خواجگان اصفہان غلامے را میخرید فروشندہ گفت غلام من عیبے دارد کہ سخن چین است خواجہ

گفت سخن چنین غلام چه خواهد بود - او را تجربه باید - چون روزی چند برآمد
این غلام که بانو را گفت خواجه ترا دوست نمیدارد - وزنی دیگر خواهد
خواست - که بانو ازین سخن متغیر و متاثر شد - غلام دید که سخن او کار
گر آمد و تیر تدبیر فاسد او بنشانه رسید - گفت میخواهی که ترا دوست
دارد - گفت آری می خواهم - غلام گفت من طلسمی میدانم و افسونی
جهت محبت یاد دارم - چون خواجه بخسپد استره تیز بردار و از موهای
که زیر محاسن اوست قدری بدست آور و بمن ده تا افسون کنم و محبت
ترا در دل وی افگنم - زن برین عزیمت راسخ شد - گفت البته امروز
چنین خواهم کرد - پس غلام نزدیک خواجه آمد - و گفت ای خواجه
حق نان و نمک در میان است و من خبری شنیده ام - ترا آگاه
می سازم تا از خود غافل نشوی - خواجه گفت آن چه خبر است - غلام
گفت زن تو دوستی دارد و قصد هلاک تو کرده است - اگر خواهی
که راستی سخن من بدانی چون بخانه روی خود را بخواب ساز بنگر که چه
می بینی - مرد بخانه رفت و طعام چاشت تناول نموده تکیه بگرفت
و خود را بخواب ساخته دیده ترصد برگشاد - زن پنداشت که خواجه
در خواب ست استره بدست گرفته بیامد و محاسن خواجه بالا گرفت تا
موی چند تراشد - خواجه دیده باز کرد و آن حال مشاهده نموده پنداشت

کہ زن قصد کشتن او دارد برجست و دست زن محکم بگرفت و استرہ
از دست وے بستد و سرش باز کردہ برید۔ اولیائے زن را خبر شد خواجہ
را بگرفتند و بقصاص وے بکشتند۔ و بشومی سخن چین خان ومان آن
عزیز خراب شد۔

نظم

میان دو کس جنگ چون آتش است سخن چین بدبخت ہیزم کش است
سیہ جاہ و مرد اندر و بستہ پائے بہ از فتنہ بردن زجائے بجائے

حکایت (۲) آوردہ اند کہ نوشیروان روزے مجلس آراست
یکے از ملازمان نوشیروان شخصے را پیش وے غمازی کرد نوشیروان
گفت این سخن را تحقیق میکنم اگر راست است ترا بسبب غمازی
دشمن خواہم گرفت و اگر دروغ است ترا بجہت آن عقوبت خواہم
کرد۔ و اگر توبہ میکنی از تو خواہم درگذاشت۔ گفت توبہ کردم
نوشیروان گفت۔ من عفو کردم۔

نظم

ہر کہ غمازی کند نزدیک شاہ ہم بنزد شاہ گردد روسیاہ
عاملے در آتش و دود اندازد نے خدائے خلق خوشنود اندازد